

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a komparatistiky

Veronika Dajčová

Pojem ČLOVĚK v textech Václava Havla

Concept ‚ČLOVĚK‘ in Václav Havel’s work

Praha 2021

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., PhD.

Poděkování

Chtěla bych poděkovat doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., PhD. za trpělivost, ochotu a vstřícnost při vedení práce a za inspiraci při výběru tématu. Dále bych ráda poděkovala Anežce Pithartové a Františku Hruškovi za oporu při řešení otázek spojených s tématem, a rodičům za podporu při studiu.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Ostravě dne 25. 12. 2020

Klíčová slova

Václav Havel, člověk, kognitivní lingvistika, etnolingvistika, klíčová slova

Key words

Václav Havel, human being, cognitive linguistics, ethnolinguistics, key words

Abstrakt

Tato bakalářská práce analyzuje pojem ČLOVĚK ve vybraných esejích a dopisech Václava Havla. V perspektivě kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky, jejichž teoretická a metodologická východiska jsou shrnuta v úvodní části, je na základě slovníkových dat charakterizován jazykový obraz člověka v češtině. Jádrem práce je věnováno konceptualizacím člověka ve vybraných textech V. Havla a analýze metafor a narativních struktur, v nichž člověk figuruje. Na tomto základě je vytvořena tzv. kognitivní definice člověka v kontextu Havlova díla, pojem je ukotven v kontextu pojmů souvisejících a v závěru je zodpovězena otázka po jeho příslušnosti mezi klíčové pojmy díla V. Havla. Práce se inspiroje etnolingvistickými analýzami klíčových pojmů Havlova díla ve studiích Davida S. Danahera.

Abstract

This bachelor thesis analyses the term ČLOVĚK (human being) in selected essays and letters by Václav Havel. In the perspective of cognitive linguistics and ethnolinguistics, of which theoretical and methodological approaches are defined in the opening part, the linguistic image of ‚člověk‘ (human being) in the Czech language is defined, based on dictionary data analysis. The core of the thesis focuses on the conceptualization of ‚člověk‘ in selected texts by V. Havel and on the analysis of metaphors and narrative structures in which ‚člověk‘ appears. Based on this basis, the cognitive definition of ‚člověk‘ in the context of Havel's work is defined, the term is put in context of related terms and the question of the belonging to other key terms of Havel's work is answered in the conclusion. The thesis is inspired by ethnolinguistic analysis of the terms in Havel's work in works by David S. Danaher.

Obsah

1. Úvod	9
2. Teoretická a metodologická východiska	11
2.1. Kognitivní lingvistika.....	11
2.1.1. Americká škola.....	11
2.1.2. Slovanská „kognitivní etnolingvistika“	12
2.2. David S. Danaher a jeho přístupy k dílu Václava Havla	13
3. Jazykový obraz člověka v českém jazyce	15
3.1. Etymologie	15
3.2. Slovníková data	16
3.3. Lexém <i>člověk</i> v lexikálně-sémantické rovině.....	18
3.3.1. Synonymie lexému <i>člověk</i>	19
3.3.2. Významová opozitnost lexému <i>člověk</i>	19
3.3.3. Lexém <i>člověk</i> ve frazeologii.....	20
3.3.4. Dvouslovné frazémy obsahující lexém <i>člověk</i>	21
3.1. Deriváty lexému <i>člověk</i>	22
3.1.1. Člověk jako lidská bytost; <i>člověk</i> a <i>lidskost</i>	22
3.2. Povaha konotací	22
3.3. Shrnutí	24
4. Pojem ČLOVĚK v textech Václava Havla.....	26
Výběr textů.....	26
4.1. Člověk a bytí	28
4.1.1. Člověk jako oddělené bytí.....	28
4.1.2. Člověk – ohnisko hledání	29

4.1.3.	Člověk jako jedinečné a zázračné bytí	30
4.1.4.	Přesahy bytí	30
4.2.	Člověk a aspekty bytí	35
4.2.1.	Člověk a horizont	35
4.2.2.	Člověk a lidskost	37
4.2.3.	Člověk a identita.....	38
4.2.4.	Člověk a osobnost.....	39
4.2.5.	Člověk a důstojnost	37
4.2.6.	Člověk a odpovědnost	40
4.2.7.	Člověk a společnost.....	41
4.2.8.	Člověk a totalita: systém, moc a ideologie	41
4.2.9.	Člověk v rámci určitého kontextu	43
4.3.	Člověk v metafoře a metonymii	44
4.3.1.	Člověk a „gigantické ústrojí“	45
4.3.2.	Člověk, tělesnost a duchovnost	45
4.4.	Člověk v narativu	46
4.4.1.	Postava <i>konkrétního člověka</i>	46
4.4.2.	Postava <i>zelináře</i>	46
5.	Závěr	48
6.	Literatura	50

Seznam zkratek

VH – Václav Havel

ESJČ – Etymologický slovník jazyka českého

ESSČ – Elektronický slovník staré češtiny

PSJČ – Příruční slovník jazyka českého

SSČ – Slovník spisovné češtiny

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého

1. Úvod

Tato práce analyzuje pojem ČLOVĚK¹ ve vybraných textech Václava Havla v perspektivě kognitivní lingvistiky a z hlediska teorie kulturně-klíčových slov. Klade si za cíl odpovědět na otázku, zdali je namístě tento pojem považovat za klíčový pro dílo VH a jestliže ano, ukotvit jeho pozici mezi ostatními klíčovými pojmy. Vykládat Havlovo dílo z hlediska klíčových slov se ukazuje být velmi přínosným způsobem interpretace, neboť tato slova propojují jednotlivé texty a navzájem je usouvztažňují do většího a obsažnějšího celku, než jsou jednotlivá díla. Analýza klíčových slov umožňuje Havlovo dílo uchopit a nahlížet z jiných, nových perspektiv. Práce se inspiruje studii Davida S. Danahera, který vztahuje teorii kulturně klíčových slov dle Anny Wierzbické na umělecké texty. Danaher se zabývá ústředními klíčovými pojmy díla Václava Havla z hlediska jejich překladu.²

První část je věnována teoretickým a metodologickým východiskům, ze kterých bude tato práce vycházet. Krátce shrnuje základní pojmy a postupy kognitivní lingvistiky, pozastavuje se především u představitelů George Lakoffa a Marca Johnsona, v rámci etnolingvistiky pak u Anny Wierzbické a její teorie kulturně klíčových slov. Dále uvádí základní principy přístupu Davida S. Danahera k textům Václava Havla.

V druhé části je analyzován jazykový obraz člověka v českém jazyce. Je tak učiněno na základě podrobnější analýzy definic tohoto lexému ze synchronních i diachronních výkladových slovníků, dále z etymologického a z frazeologického slovníku. Jelikož je tento pojem komplikovaný a komplexní a údaje ze slovníků poskytují pouze jeho dílčí definici, přihlíží práce i k dalším jazykovým datům a prochází nejvýraznější konceptualizace. Následně charakterizuje základní sémantické rysy lexému *člověk*. Souhrn těchto sémantických rysů, dle kterých jsou charakteristiky lexému *člověk* tvořeny, je výchozím bodem pro srovnání jazykového obrazu člověka v češtině s kognitivní definicí³ tohoto lexému na základě textů Václava Havla.

¹ Vycházím z úzu kognitivní lingvistiky tak, jak jej uvádí Vaňková a kol.: klíčová slova se zapisují verzálami, lexémy a kolokace kurzívou, výklady významů slov v uvozovkách. (Vaňková a kol. 2005: s. 21)

² Jedná se především o studie DANAHER, David S.: Translating Havel: Three key words (domov, svědomí, and klid) in: *Slovo a slovesnost*, LXXI, 2010, s. 250–259. a DANAHER, David S. An ethnolinguistic approach to key words in literature: lidskost and duchovnost in the writings of Václav Havel / Danaher, David. In: *Ročenka textů zahraničních profesorů 4*, Praha: FF UK, 2010, s. 27–54.

³ Kognitivní definice má „zohlednit způsob, jak je daná entita konceptualizována mluvčími příslušného jazyka“, vzít v potaz „znalost světa, sociálně ukotvenou a odvoditelnou z jazykového systému a úzu, kategorizaci jevů, jejich vlastnosti a hodnocení.“ (Bartmiński, 1988: s. 169–170).

Třetí a hlavní částí této práce je analýza úryvků textů z Havlových dopisů a esejů, v nichž figuruje pojem ČLOVĚK. Charakterizuje Havlova člověka na základě jeho vztahu k *bytí* a k přesahům, ke kterým se člověk vztahuje. Činí tak za pomoci analýzy těchto základních antropologických paradigmat, jak jsou shrnuty v publikaci Naděždy Pelcové *Vzorce lidství*.⁴ Následně prochází vztah člověka k několika dalším pojmům – „aspektům“ bytí, které formují a spoluvytváří povahu jeho pobytu ve světě. Analýza člověka v perspektivě těchto dalších pojmů zároveň umožňuje nahlédnout na pozici tohoto pojmu v rámci Havlovy tvorby a také ukotvuje jeho vztah s jinými pojmy, jež tvoří významové jádro Havlových textů. V poslední části této kapitoly je pozornost věnována také vybraným metaforám a narativům, ve kterých člověk vystupuje.

Práce řeší několik dílčích úkolů. Ty jsou následující: provést analýzu jazykového obrazu člověka v češtině; shrnout charakteristiku pojmu ČLOVĚK v rámci Havlova díla, vytvořit jeho kognitivní definici a porovnat ji se sémantickými významy tohoto lexému v češtině. Stěžejním úkolem je pak zjistit, zdali je pojem ČLOVĚK pro dílo Václava Havla klíčovým, a pokud ano, ukotvit jej vedle dalších klíčových pojmů.

⁴ PELCOVÁ, Naděžda: *Vzorce lidství: Filosofické základy pedagogické antropologie*. Praha: Portál, 2010. Vzhledem k tomu, že se problematika filosofické antropologie vztahuje jen k části analyzovaných případů, nenabízím v této práci soustavnější uvedení do této problematiky. Věřím, že způsob, který volím, je pro objasnění daných příkladů dostatečný.

2. Teoretická a metodologická východiska

Tato práce částečně navazuje na dvě obhájené bakalářské práce analyzující klíčová slova *naděje*, *apel* a *absurdita* z hlediska kognitivní lingvistiky a teorie klíčových slov v rámci Havlových textů, jenž nabízejí komplexní uvedení do teoretických a metodologických východisek kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky.⁵ Pro analýzu v rámci této práce budou důležitá východiska, ze kterých vychází George Lakoff a Marc Johnson, a dále teorie kulturně-klíčových slov dle Anny Wierzbické a modifikace této teorie podle Davida S. Danahera. Zaměřuji se zde tedy především na ně.

2.1. Kognitivní lingvistika

V jádru kognitivní lingvistiky stojí vztah lidské mysli a jazyka. Jazyk je prostředkem poznávání a utváření obrazu světa, který je poté jeho pomocí předáván dál. Kognitivisté vnímají v analýze jazyka možnost, jak se dozvědět více o strukturách, kterými jsme ukotveni ve světě. Hranice mezi jazykovým a nejazykovým se přitom stírá (Vaňková, 2005: s. 21). V rámci kognitivní lingvistiky se formují dva dílčí přístupy: americká škola a slovanská „kognitivní etnolingvistika“.⁶

2.1.1. Americká škola

Ve své publikaci *Metafory, kterými žijeme*⁷ autoři George Lakoff a Marc Johnson analyzují, jakými způsoby organizujeme skutečnost na základě různých typů metafor – vycházejí z teze, že „převážná část našeho pojmového systému je chápána metaforicky“ (Lakoff – Johnson, 2014: s. 74). Abstraktní pojmy jsou definovány na základě vztahování k jiným skutečnostem – pomocí metafor, které pomáhají objasnit jejich povahu. Metafory jsou jednou z odpovědí na zásadní otázku ohledně toho, jakým způsobem lidé rozumějí svým zkušenostem (Lakoff – Johnson, 2014: s. 132). Ve spojitosti se slovníkovými definicemi je tak například přínosné analyzovat metafory jako způsoby a prostředky, pomocí kterých se daný

⁵ STARÁ, Michaela: *Pojem NADĚJE v textech Václava Havla*. Bakalářská práce. Praha: FF UK, 2016. a VINŠ, Ondřej: *Apel a absurdita v textech Václava Havla*. Bakalářská práce. FF UK, 2017.

⁶ Vycházím z označení „slovanská škola“ jak jej používá Ondřej Vinš ve své práci (Vinš, 2017: s. 15) – jde o kognitivní etnolingvistiku rozvíjející se ve slovanském kontextu, dle označení Ireny Vaňkové (Vaňková, 2013: s. 16)

⁷ LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

pojem vysvětluje. V kontextu této práce tak vzniká otázka, v jakých spojitostech a v jakých metaforách rozumíme lexému *člověk* a člověku jako takovému. Při analyzování a rozboru těchto metafor se dochází k něčemu, co autoři označují jako „zkušenostní gestaly – koherentní organizace naší zkušenosti na základě přirozených dimenzí (částí, fází, příčin atd.)“ (Lakoff – Johnson, 2014: s. 133). Přirozené dimenze jsou produkty lidské přirozenosti a budeme si jich všimnout při rozboru jazykových dat týkajících se lexému *člověk*. Týkají se:

- *našich těl (vjemových a motorických aparátů, mentálních schopností, emocionální konstituce atd.)*
- *našich interakcí s naším fyzickým prostředím (pohybu, manipulace s předměty, jídla atd.)*
- *našich interakcí s jinými lidmi v rámci naší kultury (na základě společenských, politických, ekonomických a náboženských institucí).* (Lakoff – Johnson, 2014: s. 133)

Lakoff a Johnson vycházejí také z předpokladu, že se „každá zkušenost odehrává na nesmírně rozsáhlém poli kulturních presupozic“ a že „kultura je součástí zkušenosti samé“ (Lakoff – Johnson, 2014: s. 75). Přijetí jazyka (a tradovaných vzorců) je pak podmínkou lidské kultury, jazykem je zároveň společnost udržována v její soudržnosti. (Sokol, 2002: s. 126). Jazyk je díky do něho promítnutým zkušenostem, kulturním tradicím a společenským územím bohatým a velmi komplexním zdrojovým materiálem pro odhalování skutečných významů jednotlivých pojmů. Zkoumání narativů a konceptualizací pojmu ČLOVĚK je tedy přínosné nejen pro pochopení povahy tohoto pojmu, ale i pro porozumění samotné kultuře ve které existujeme a jakým způsobem k člověku jako takovému přistupujeme.

2.1.2. Slovanská „kognitivní etnolingvistika“

V jádru „slovanské“ školy a jejího přístupu ke kognitivní lingvistice stojí pojem jazykový obraz světa, který je sdílen určitým společenstvím na základě způsobů jeho konceptualizací. (Vaňková, 2013: s. 17, 70). V rámci této odnože se formuje etnolingvistika, v jejímž centru se nachází vztah kultury a jazyka. Jednou z hlavních tezí etnolingvistiky je předpoklad, že různé jazyky zprostředkovávají různé světy. Jazyk funguje jako „brýle“ a kultury, užívající různé jazyky, mají k dispozici různé tyto „brýle“, a tedy různé světy. (Vaňková a kol., 2005: s. 31).

2.1.2.1. Anna Wierzbicka a kulturně-klíčová slova

Anna Wierzbicka, polská lingvistka zabývající se mezikulturní sémantikou (Vaňková, 2013: s. 17), pracuje s teorií tzv. kulturně-klíčových slov. Klíčová slova hrají v dané kultuře důležitou roli a lze skrze ně rozkrýt podstatné informace o daném kulturním společenství. Lze je vnímat jako styčné body dané kultury, jež jí strukturují a propůjčují ji koherenci (Wierzbicka, 1997: s. 16), také je skrze ně možné vykládat „specifičnost dané kultury, její hodnotový systém, emocionalitu a vůbec zvláštnosti společenství, k němuž se vztahují“ (Vaňková, 2013: s. 82).

Anna Wierzbicka zkoumá několik klíčových slov a konceptů na pozadí různých jazyků – analyzuje například koncept přátelství (*friendship*) srovnáním pojmů z angličtiny a australské angličtiny, ruštiny a polštiny (Wierzbicka, 1997: s. 32–124). V kontextu této práce se sice nebudeme zabývat konceptem ČLOVĚKA napříč různými jazyky, jeho objasnění v češtině nicméně může být nápomocné při překladech, neboť lexém *člověk* má například v angličtině několik překladových ekvivalentů.⁸ Mezi klíčové pojmy v češtině patří například pojmy DOMOV a POHODA (Vaňková, 2013: s. 83–87).

2.2. David S. Danaher a jeho přístupy k dílu Václava Havla

Danaher modifikuje použití kulturně-klíčových slov Anny Wierzbické tím, že je vztahuje na umělecké dílo jednoho autora (Danaher, 2010: s. 27). V perspektivě etnolingvistiky se věnuje klíčovým pojmům⁹ díla Václava Havla ve srovnání s jejich anglickými překlady mimo jiné za účelem zjištění, které významové aspekty těchto pojmů se v překladech modifikují či ztrácejí. Kolem klíčových slov se formují další shluky myšlenek. Danaher zároveň zastává názor, že Havlovo užívání těchto slov, mezi které patří *domov*, *svědomí*, *klid* ad., je dokladem jeho obecnějšího zájmu o potřebu „metafyzické rekonstrukce“ v době duchovní krize lidstva (Danaher, 2016: s. 24).

David Danaher si kromě klíčových slov všímá také forem a strategií, kterých Václav Havel využívá, a vznáší návrh, aby na Havlovo dílo v jeho široké a žánrově různorodé povaze bylo pohlíženo holisticky (Danaher, 2016: s. 12). V návaznosti na tento požadavek identifikuje několik základních konceptů či strategií, které prostupují Havlovo dílo – jedná se o strategii

⁸ Rovnocennost těchto překladových ekvivalentů s původním pojmem ČLOVĚK si samozřejmě netroufám posoudit – mou intencí je pouze poukázat na možnou problematiku s tímto spojenou.

⁹ Dosud analyzoval následující pojmy KLID, DOMOV, SVĚDOMÍ, DUCHOVNOST a LIDSKOST.

mozaiky, princip *vysvětlování* a *chápaní*, způsob nového rámcování¹⁰ a rekonceptualizací dané problematiky a také snaha o obnovení zážitku transcendence (Danaher, 2016: s. 13). Danaher také uvádí, že Václav Havel „nabízí nástroje pro pochopení našeho světa“ (Danaher, 2016: s. 21) Zřetel k princip *vysvětlování* a *chápaní* byl také stěžejním při výběru textů Václava Havla k analýze v rámci této práce.¹¹

¹⁰ Konkrétně ve studii: DANAHER, David S. Framing Václav Havel. In: *Slovo a smysl: časopis pro mezioborová bohemistická studia = Word & sense : journal for interdisciplinary theory and criticism in Czech studies*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007, (4), 8, s. 25–47.

¹¹ Ke kritériím výběru textů viz kapitola Výběr textů.

3. Jazykový obraz člověka v českém jazyce

Abychom shrnuli jazykový obraz člověka v češtině, využijeme jako výchozí data z jazykových slovníků, jenž reprezentují jeho užití v jazyce. Tato data později poslouží jako protějšek pro srovnání člověka s jeho modifikacemi a aktualizacemi dle Václava Havla. Budeme si všimnout také rysů definic, jež jsou v těchto slovnících použity a které akcentují vždy částečně odlišné aspekty tohoto lexému. Na jejich základě budou potom rekonstruovány základní sémantické rysy lexému *člověk*.

3.1. Etymologie

Z etymologického hlediska sahá původ lexému *člověk* do praslovanštiny a je společný všem slovanským jazykům. Jedná se o složeninu částí **čelo-* a **veik*. Původní význam **čelověkъ*, se vykládá jako „muž činný jakožto člen jisté skupiny“.¹² Částečně odlišný výklad nabízí Rejzek: vedle části složeniny **veik* uvádí ještě **vaikas* („dítě, chlapec“), význam se pak modifikuje na „dítě rodu“.¹³

Sémantika lexému *člověk* se v průběhu dějin proměňovala v souladu s tím, jak se proměňovalo prostředí, ve kterém bylo slovo *člověk* používáno (Vajdllová, 2012: s. 257). Část kompozita **čeljad* se později modifikovala do slova označujícího kromě široké rodiny také volněji pojatou skupinu, jenž sdílí společné sémantické rysy. Vajdllová shrnuje významy tohoto lexému takto: „pracovník, bojovník“; „poddaný, mocensko-právně podřízený člověk“; „pán, muž v nadřazeném postavení“; „muž, lidský jedinec mužského pohlaví“; „člověk, osoba, (vydělitelný lidský jedinec)“; v kontextu křesťanství jako „člověk, lidská bytost obdařená tělem a duší“ (Tamtéž).

I když lexém později nabýval částečně odlišných významů, zachovává si v sobě ze své podstaty mimo jiné významovou vrstvu týkající se vztahů a odkazuje na člověka coby člena jisté skupiny, uvádí jej do souvislosti s mocensko-právními a společenskými rysy jeho existence. Anna Wierzbicka zároveň upřednostňuje chápání člověka na pozadí skupiny (dle

¹² MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. 5. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2010.

¹³ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda, 2015.

plurálu *lidé*), jelikož je sémanticky prvotnější, a dává mu přednost před chápáním člověka jako samostatného individua.¹⁴

3.2. Slovníková data

Vzhledem k tomu, že lexém *člověk* má ve slovnících rozsáhlejší definici, uvádím tabulku pro větší přehlednost shod, odlišností či proměn v definicích čtyř slovníků: *Příručního slovníku jazyka českého*¹⁵ (PSJČ), *Slovníku spisovného jazyka českého*¹⁶ (SSJČ), *Slovníku spisovné češtiny*¹⁷ (SSČ) a *Elektronického slovníku staré češtiny*¹⁸ (ESSČ).

ESSČ	PSJČ	SSJČ	SSČ
lidská bytost obdařená tělem a duší; člověk, osoba, (vydělitelný) lidský jedinec	bytost lidská	nejvyspělejší živá bytost se schopností myšlení a řeči; lidský jedinec	nejvyspělejší lidská bytost se schopností myšlení, řeči a práce; lidský jedinec
	s vedlejšími významy, zdůrazňujícími rozmanité lidské vlastnosti	• ozval se v něm č. <i>lidský cit</i> , <i>soucít</i> ; žijí dnes jako č. <i>lidsky</i> , <i>důstojně</i> ; zvítězil v něm č. nad zvířetem <i>ušlechtilost</i> , <i>cit nad hrubými pudy</i>	• žít jako člověk <i>lidsky</i> , <i>důstojně</i> ; ozval se v něm člověk <i>lidský cit</i> ; šaty dělají člověka (porek.); to je náš člověk <i>ten smýšlí stejně jako my</i>
muž, lidský jedinec mužského pohlaví	muž, mužský	muž	muž
družiník, bojovník, muž bojující ve vojsku	Fam. můj, náš člověk manžel,otec rodiny	nář. manžel	
čí, koho (vrchnosti, pána) ap. poddaný, mocensko-právně podřízený člověk (nepatřící do žádného ze tří stavů středověké společnosti)	Arch. poddaný	<i>nevolník</i> (Wint. aj.)	

¹⁴ Wierzbicka: Wierzbicka, A. (1971): Co znaczy słowo „człowiek“. W: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa: Wiedza Powszechna, s. 17–26. dle (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: 444).

¹⁵ *Příruční slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství, 1937. Online <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/>

¹⁶ *Slovník spisovného jazyka českého*. HAVRÁNEK, Bohuslav, VÁCHA, Jaroslav (eds.). Praha: Academia, 1971. Přístupný online <https://prirucka.ujc.cas.cz/>

¹⁷ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2. vyd., opr. a dopl. Praha: Academia, 1994. Přístupný online <https://prirucka.ujc.cas.cz/>

¹⁸ *Elektronický slovník staré češtiny*. Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006, přístupné online: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (verze dat 1.1.15, citován stav ze dne 17. 7. 2020).

pán, muž v nadřazeném postavení (zřídka)	<i>Arch.</i> člověk dobrý, člověk od stavu <i>šlechtic</i>	dobry člověk <i>šlechtic</i> (Jir.);	
bibl. syn člověka nadzemský Člověk, Vyvolený boží, Vykupitel, Mesiáš; „člověk“ Ježíš, lid boží, lid, národ; souhrn všech lidí věřících v Boha	<i>Náb.</i> syn člověka		
za jeden člověk, za jednoho člověka svorně, „jednostajně“, jednomyslně; býti za jednoho člověka být svorní, jednomyslní	<i>Fam. přátelské oslovení, lid. oslovení někoho neznámého</i>	ob. expr. člověče v oslovování místo ty, vy; ob. jedinec jako neurčitý podmět n. předmět; každý, kdokoli, někdo	člověče hovor. expr.; <i>blíže neurčená osoba, někdo, kdokoli 1, jeden</i>

Tabulka č. 1: Definice k heslu *člověk* ze slovníků ESJČ, PSJČ, SSJČ a SSČ

Jak je patrné z tabulky, ve slovnících dochází k určitým proměnám, které se týkají struktury a povahy definic. Výčet významů lexému *člověk* v ESJČ odpovídá souhrnu významových proměn ze studie Vajdlové (Vajdlová, 2002, viz výše). Zatímco diachronický ESSČ charakterizuje člověka nejvýrazněji na pozadí opozice člověk – Bůh a z hlediska mocensko-právních a společenských vztahů, synchronní slovníky PSJČ, SSJČ a SSČ naopak strukturou svých definic a užitím odpovídajících příkladů z beletrie více reflektují povahu člověka z hlediska jeho vlastností. Díky použitým úryvkům z beletrie navíc obohacují charakteristiku člověka o podstatné konotace. Některé významy uváděné v ESSČ mizí díky tomu, jak se role člověka ve společnosti proměňovala – lexém *člověk* se ale používá dodnes a ačkoli některé významy teď už běžné nejsou, nelze je tomuto slovu upřít. Proto je dobré brát je, zvláště v případě této práce, jež se dále zabývá obrazem člověka v literatuře, v úvahu.

*Tezaurus jazyka českého*¹⁹ uvádí u lexému *člověk* dlouhý seznam významových okruhů, ke kterým je člověka možno vztahovat. Ve většině případů jde o specifikaci člověka z hlediska jeho „kvalit“ – je zde velké množství výrazů, se kterými je člověk spojován a které určují, specifikují či hodnotí jeho vlastnosti nebo povahu, namátkou se jedná například o hloupost (*hloupý člověk*), svobodu (*svobodný člověk*), bystrost (*bystrý člověk*), dobrotu (*dobrý člověk*), bezvýznamnost (*bezvýznamný člověk*) ad. Dále je člověk dáván do spojitosti s lexémy *lidé*,

¹⁹ KLÉGR, Aleš. *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2007.

lidstvo, jedinec a kolega, které implikují příslušnost člověka ke skupinám, které se skládají z více entit – lidí.

Irena Vaňková a Nad'a Hynková Dingová ve své studii „*Člověka hledám. "Člověk v jazyce audioorálně-skripturálním a vizuálněmotorickém – sémantické konfrontace* (Vaňková – Hynková Dingová, 2019), kde se zabývají problematikou konceptualizace člověka v češtině a v českém znakovém jazyce, analyzují problematiku definice člověka a upozorňují na Annu Wierzbickou a jejím výhradám k „sémantické definici člověka odvíjející se od určení „nejvyšší lidská bytost“ nebo „nejvyspělejší živá bytost se schopností myšlení, řeči a práce“ (Wierzbicka, 1971: s. 17–26 dle Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 444). Na základě takové definice by například člověk neschopný myšlení, řeči a práce nebyl plnohodnotným člověkem. Proto podle Wierzbické zahrnutí těchto rysů do sémantické definice člověka nepatří. Navrhuje, aby se člověk vymezoval na základě plurálního výrazu jako „jeden z lidí“ (*lidé* – „bytosti stejné jako my“), což je sémanticky prvotnější než chápání člověka jako „singulární bytosti“. Autorky původní studie naopak tyto definice takto neodsuzují a přiznávají jim jejich místo v sémantické charakteristice lexému člověk, neboť „i tyto definice přispívají k pochopení některých důležitých konotací“ (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 442). České slovníky zároveň neopomíjejí další významy člověka jako „lidské bytosti / jedince“ a přihlížejí i k vymezení člověka jako představitele druhu (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 443).

3.3. Lexém *člověk* v lexikálně-sémantické rovině

Jelikož je významové vymezení výrazu člověk problematické a jeho slovníková definice je pouze dílčí, je potřeba do charakteristiky jeho jazykového obrazu zahrnout i širší lexikálně-sémantické vztahy. Podstatné informace o tomto lexému vypovídají jeho synonyma a také různé doklady z frazeologie.

Slovníkové definice obsahují kromě stručných definičních formulí také příklady užití tohoto lexému, které odkazují ke konotacím a které bývají podloženy úryvky z beletrie. Vedle těchto příkladů do následujícího souhrnu zahrnuji a analyzuji i další ustálená spojení, ve kterých lexém *člověk* figuruje. Následující podkapitoly uvádějí jednotlivé způsoby, kterými může být člověk vymezen a charakterizován. Ty se liší v tom, jakým způsobem odkrývají či akcentují různé sémantické vrstvy tohoto pojmu. Čerpám především z příkladů slovníkových definic, dále reflektuji další příklady frazeologie a synonymické výrazy pojmu, jenž tyto slovníkové definice rozšiřují o další důležité aspekty sémantického významu lexému *člověk*.

Souhrn, který je tvořen přehledem vybraných nejproduktivnějších synonym, opozic a frazémů, ve kterých člověk figuruje, bude výchozím souhrnem pro porovnávání konceptualizací, které ve spojení s tímto pojmem používá Václav Havel.

3.3.1. Synonymie lexému *člověk*

Motivace synonymních výrazů vztahujících se k člověku odhaluje různé významové rysy tohoto mnohvrstevnatého pojmu – různé kontexty akcentují jeho různé aspekty. Uvádím přehled dle Vaňkové a Hynkové Dingové: **individuálnost, jedinečnost člověka** (*osoba; jednotlivec, jedinec*); **živost a živočišnost člověka** (*živočich, živý tvor, živáček, organismus*); **pozemskost** (*syn země, dítě země; zemský červ, pozemšťan X mimozemšťan*); významové aspekty spojené s hodnocením – negativní **slabost, ubohost** (*bídný lidský červ*) a **smrtelnost** (*smrtelník, syn zmaru*); pozitivní **nadřazenost člověka nad ostatními tvory** (pozice vládce a hospodáře – *pán země / světa / tvorstva / přírody*) (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 446).

Autorky dále uvádějí i několik systematických somatických metonymií, ve kterých je exponována jedna část těla člověka: **tvář** (*vidím zde známé tváře; bledá tvář*), **hlava** (*je tu nějaká chytrá hlava?*), **srdce** (*setkala se dvě milující srdce*), **noha** (*nepřišla ani noha*) / **dvě nohy** (*dvojnožec*) (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 446).

3.3.2. Významová opozitnost lexému *člověk*

Člověk je vyobrazován nejčastěji na základě dvou opozic: člověk – zvíře a člověk – Bůh. Tyto dvě opozice mohou být chápány na základě intuitivně ukotvené hierarchické kategorizace jsoucen, seřazených vývojově a hodnotově od nejnižšího po nejvyšší: věci – rostliny – zvířata – lidé – Bůh (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 447). Ve srovnání se zvířetem je člověk nadřazenější a jsou vyzdviženy jeho ctnosti a pozitivní vlastnosti, ve srovnání s Bohem je člověk naopak chápán jako podřadná, slabší entita.

Člověk – zvíře

„Čí je to postava veliká, hrozná? Zvíře či člověk v medvědí kůži? Sotva kdo člověka v tom stvoření pozná“ – úryvek z Erbena v PSJČ je příkladem definice člověka jako „bytosti lidské“. Činí tak pomocí opozice člověk – zvíře. Člověk je staven vedle zvířat, což má akcentovat odlišné (či spojující) aspekty těchto existencí: „kůň k tahu, pták k letu, člověk ku práci“ (PSJČ). SŠJČ také využívá této opozice: „zvítězil v něm člověk nad zvířetem“ s dodatkem „ušlechtilost, cit nad hrubými pudy“. Dále také: „v semináři dosud vždycky u

bohoslovce Jiřího zvítězil člověk nad zvířetem“ (PSJČ). Někde se tedy odkazuje na vnější vzezření člověka, jinde se akcentují jeho vnitřní vlastnosti a duchovní stránka.

Člověk – Bůh

Tato opozice je charakteristická pro význam člověka obývajícího svět, jehož obzor byl konstituován v kontextu křesťanství, setkáme se s ní tedy především ve starší češtině. ESSČ na základě této opozice uvádí výraz *syn člověka* ve třech významech: 1. *nadzemský Člověk, Vyvolený boží, Vykupitel, Mesiáš*; 2. „člověk“ *Ježíš*; 3. *lid boží, lid, národ, souhrn všech lidí věřících v Boha*. S křesťanstvím a obrazem Ježíše na kříži se do tohoto vztahu dostává metafora vertikality. V opozici s Bohem je člověk omezeným, slabým a nedostatečným, je spojen s hříchem a tato konotace tak nabývá především negativního rázu (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 449).

3.3.3. Lexém člověk ve frazeologii

V následující podkapitole blíže analyzuji vybrané frazémy, extrahované ze slovníkových definic lexému *člověk*. Frazémy akcentují různé vrstvy člověka a zasazují jej do kontextu situací, které napomáhají pochopení povahy jeho entity, nebo objasňují člověku všeobecně přisuzované vlastnosti, které by mu měly být vlastní. Tato část tak dále upřesňuje a mapuje významovou šíři tohoto lexému.

Člověk a stroj, člověk a mechanismus

„Nejsem robot“ a „člověk není stroj“ lze chápat také jako opozici. Tato spojení charakterizují především vztah člověka k práci: „je unavitelný, nepracuje bezchybně a nepřetržitě, zároveň má svou osobnost, jedinečnost, nelze jej redukovat na pracovní sílu“ (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 445). Tento obraz člověka jako stroje se dá vztáhnout také na společnost, přičemž člověka nelze redukovat na pouhou součástku „společenského mechanismu“ (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 448). Ve spojitosti s Václavem Havlem nás tato metaforika člověka jako součásti mechanismu bude zajímat.

Člověk jako nádoba

Opakovaně se objevuje také metafora člověka jako nádoby: Raisovo „člověk je přece jenom člověk, křehká nádoba“ ve smyslu „každý má své lidské slabosti“ (SSJČ), v PSJČ je stejná věta uvedena pod oddílem zdůrazňujícím lidské vlastnosti. Dodatek, že má každý své

slabosti nicméně neakcentuje dle mého názoru podstatnější aspekt této metafory, totiž že člověk je *nádobou*. Tato metafora předpokládá, že člověk se něčím *plní* a že je ještě k tomu křehký. Zároveň se implikuje, že na tom, čím se plní, záleží, o čemž svědčí i spojení „člověk je nádoba hříchu“, dále i frazém označující člověka jako *povrchní* entitu, tedy entitu, která pozbývá hloubky, do jisté míry tedy i obsahu – zůstává jen ona *nádoba*.

Člověk a šaty

Metonymie „šaty dělají člověka“ (PSJČ) nebo „matka si strojení Pavlovo libovala, že prý se z toho chlapce přece dělá člověk“ je chápán ve významu „řádný člověk“ (SSJČ). Na člověka má vliv jeho vnější vzezření – to, jak vypadá, určuje, jakým je a za koho může být považován. V PSJČ je tento frazém uveden vedle konotací, které mají zdůrazňovat „rozmanité lidské vlastnosti“.

3.3.4. Dvouslovné frazémy obsahující lexém *člověk*

Velmi produktivním případem frazémů je následující typ dvouslovného spojení adjektivum + substantivum *člověk*. V některých případech pracuje rozvíjející adjektivum s jistou mírou konkrétnosti i obecnosti. Člověk ‚socialistický‘ není ledajakým člověkem, ale není ani jedním konkrétním, spíše vystupuje jako abstraktní příklad jedince za danou skupinu. V těchto a dalších podobných případech zařazuje adjektivum člověka jak dobově, tak například národnostně či geograficky. Vzhledem k rozsahu tohoto typu modifikace či konceptualizace *člověka* vybírám jen namátkou několik dalších příkladů (mimo slovníky): *socialistický člověk*; *sovětský člověk* (SSJČ); *moderní člověk*; *středověký člověk* ad.

„Úprka maluje s bohatým citem svého člověka typického.“ (PSJČ) Zde vystupuje *člověk typický* – jeden z mnoha typických – determinovaný na základě toho, jak k němu přistupuje jiný člověk. Jaký je Úprkův *typický člověk*? Jaký je Havlův *typický člověk*? Tento frazém naznačuje, že jsou (ať už pro někoho, nebo jen tak) lidé typičtí a netypičtí, příznační kontextem, ve kterém se ocitají.

Vedle těchto adjektiv zařazujících člověka k určité skupině se lexém *člověk* rozvíjí také adjektivy hodnotícími jeho vlastnosti. SSJČ uvádí spojení *dobrý člověk*, *pracovitý člověk*, *čestný člověk*, *řádný člověk*, ale je jich pochopitelně mnohem více – jak dokládá *Tezaurus jazyka českého*. Jedná se o produktivní typ aktualizace lexému *člověk*.

3.1. Deriváty lexému *člověk*

Vedle lexému *člověk* je tento pojem vyjadřován dalšími lexémy, jenž je zde na místě připomenout. Jedná se především o supletivní plurálový tvar *lidé*, na nějž dále navazují lexémy *lidskost* a *lidský*, které se taktéž podílejí na obrazu člověka v češtině. Následující část je věnovaná analýze *lidskosti*.

3.1.1. Člověk jako lidská bytost; *člověk* a *lidskost*

Na předním místě všech hesel se objevuje spojení *lidská bytost*. Člověk je tedy člověkem ve chvíli, kdy je bytostí *lidskou*. To nás přivádí k lexému *lidský* – „vztahující se k člověku, k lidem“ (SSČ), ale také „vztačený k lidem; lidský; humánní“ (SSJČ). Díky tomuto adjektivu jsou do definice pojmu ČLOVĚK zahrnuty city, které nejsou explicitně zmíněny u lexému *člověk* v žádném slovníku. Dále bývá přítomno adjektivum *nejvyspělejší*, což odkazuje k biologické stránce tohoto pojmu a jeho pozici v říši živých bytostí. Člověk je tedy charakterizován na základě svých vlastností (citů, ale také myšlení, řeči, práce – SSJČ), ale také pozicí v říši živočichů.

SSČ zmiňuje adjektivum *lidský* a adverbium *lidsky* ve spojitosti s „žít jako člověk“ nebo „ozval se v něm člověk“ – myšleno *lidsky*, tedy *důstojně*. V toho vyplývá představa člověka jako entity s jistou reputací či kultivovaností a nepřímě se tak naráží na ideály, jež jsou považovány za člověku (automaticky) vlastní, které ale nejsou nikde příliš rozvedeny. V případě výše uvedené opozice *člověk – zvíře* se odkazuje na city a ušlechtilost, ve frazému „šaty dělají člověka“ se zase odkazuje na vnější podobu. Co ale znamená žít jako člověk? Kdo se v nás jako v lidech ozývá²⁰? Je to člověk, nebo třeba svědomí?

Podobně je tomu v příkladu „tatínek – to byl člověk!“ (PSJČ) – „řádný, dobrý člověk“ – člověk takto akcentovaný je ukazatelem člověka řádného a dobrého. I zde se odkazuje na soubor vlastností, které nejsou blíže specifikované.

3.2. Povaha konotací

Konotace, jež nepřímě mapují lidské vlastností, je možné rozdělit do tří poloh: pozitivní a negativní poloha a poloha vystihující lidskou důstojnost. Vycházím ze studie Vaňkové – Hynkové Dingové (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 449).

²⁰ Dle „Ozval se v něm člověk.“

Frazémy „probudil se v něm člověk“ nebo „to byl člověk“ počítají s něčím výrazně pozitivním, lidským, s něčím, co by mělo být člověku vlastní či se tím právě vyznačoval. Odkazují k empatii, soucitu, humanitě a čestnosti (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 449). Jindy se setkáme se spojením „jsem jenom člověk“, „jsem jen slabý člověk“, „na to mé lidské síly nestačí“, což je chápáno jako negativní – spojení akcentují partikularitu, omezenost, slabost a nedostatečnost, spojují člověka s hříchem (tamtéž).

Další důležitou polohou konotací jsou ty, jež spojují člověka s důstojností. „Každá lidská bytost si ji [důstojnost] od druhých zaslouží a každá ji potřebuje – nemá být přehlížena, marginalizována, redukována na to, k čemu ji někdo může využít či zneužít (např. jako pracovní sílu), natož trápena či ponižována.“ (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 450). Poukazují k tomu vyjádření: „já jsem přece také člověk, konečně bydlím jako člověk, jsem člověk, a ne číslo nebo kolonka ve statistice; chovali / nechovali se ke mně jako k člověku“ (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 449), lze dodat i příklad: „Setkali jste se s nějakým úředním sluhou. Náhodou je to člověk. Zželi se mu vás.“ (PSJČ).

3.3. Shrnutí

Analýza jazykových dat týkajících se pojmu ČLOVĚK nám poskytuje dobrý výchozí bod pro analyzování pojmu ČLOVĚK v textech Václava Havla. Zjistili jsme, že význam tohoto pojmu se konstituuje na základě několika aspektů – sémantických rovin, které jsou sledovány napříč slovníky a jsou patrné i z analýzy dalších jazykových dat.

Irena Vaňková a Nad'a Hynková Dingová rozlišují na základě údajů ze slovníků a jazykových dat dva generální profily pojmu ČLOVĚK: „ČLOVĚK₁ – jednotlivá lidská bytost, „každý z lidí“, resp. „někdo z lidí“, potažmo „bytost stejná jako my“ (tj. produktor a recipient sdělení, tedy i tvůrce slovníkové definice a její potenciální čtenář), též kdokoli, někdo apod.“ a „ČLOVĚK₂ – živočišný druh, resp. obecněji druh bytosti (či představitel druhu), který je (ovšemže na základě hierarchické taxonomie vytvořené lidmi, tj. v perspektivě antropocentrické) „nejvyšší živou bytostí“ s určitými rysy“ (Vaňková – Hynková Dingová, 2019: s. 444).

Dle Lakoffa a Johnsona můžeme povahu sémantických rovin těchto definic rozčlenit na základě tří zkušenostních gestaltů²¹ na ty týkající se *našich těl, interakcí s naším fyzickým prostředím* a *interakcí s jinými lidmi v rámci naší kultury*. (Lakoff – Johnson, 2014: s. 74). Z etymologie víme, že člověk je určován v kontextu vztahů, které nabývá se vstupem do společnosti a které mají mocensko-právní podtext (*zkušenostní gestalt* vztahující se k interakcím s jinými lidmi). Člověk může být chápán jako jednotlivec, „jeden z lidí“ (ČLOVĚK₁), nebo jako představitel druhu (ČLOVĚK₂). Člověk je entitou, která disponuje vlastnostmi a schopnostmi – je schopen práce, myšlení, cítí, je lidský, vyžaduje pocit důstojnosti, je spojován se svědomím (*zkušenostní gestalt* týkající se našeho těla). Bývá vymezován pomocí opozic *člověk – zvíře* a *člověk – Bůh*, případně *člověk – stroj*, přičemž tyto opozice vyzdvihují vždy odlišné významové vrstvy tohoto pojmu – v prvním případě je to lidskost, v druhém neúplnost, ve třetím lze hovořit například o citovosti. Další významové rysy odkrývají také synonyma, která akcentují aspekty jako je individuálnost, jedinečnost, živost, pozemskost, slabost či nadřazenost ad. Jak je patrné, člověk není konotován v rámci *zkušenostního gestalu*, který se zakládá na interakcích s fyzickým prostředím.

ČLOVĚK je komplexním pojmem a jeho slovníkové definice nejsou všeobsažné. Ani analýza jeho konceptualizací na základě širších lexikálně-sémantických dat zde není vyčerpávající; jedná se o nejexponovanější příklady a souhrn by určitě bylo možné ještě rozšířit.

²¹ Kapitola 1.1.1. *Americká škola*.

Pro potřeby této práce jej nicméně sledávám jako dostatečně obsáhlý pro validní výstup jeho porovnání s kognitivní definicí člověka na základě textů Václava Havla.

4. Pojem ČLOVĚK v textech Václava Havla

Hlavní část této bakalářské práce je věnována pojmu ČLOVĚK v dopisech a esejích Václava Havla. Klade si za cíl vytvořit na základě těchto textů novou, tzv. kognitivní definici člověka a aktualizovat tak jeho význam nejen pro texty Václava Havla, ale i pro význam člověka jako takového²². Jako východisko pro porovnání obrazu člověka v Havlově díle s jeho jazykovým obrazem v češtině nám poslouží analýza tohoto lexému z druhé kapitoly.

Dále si tato práce klade za cíl zjistit, zdali je na místě považovat pojem ČLOVĚK za další klíčové slovo Havlova díla a pakliže ano, analyzovat jeho místo vedle ostatních klíčových slov jako je *domov*, *svědomí*, *lidskost*, *duchovnost* ad. Inspiračně vycházím ze studií Davida S. Danahera, který Havlovo dílo mimo jiné analyzuje právě na základě klíčových slov, kterými se zabývá především v perspektivě překladatelské činnosti. Klíčová slova osvětlují VH dílo jiným způsobem, než jak bylo dosud, a tvoří pomyslné jádro Havlovy tvorby, přičemž jej propojují napříč žánry – následují tak Danaherův návrh pohlížet na dílo VH holisticky.

Výběr textů²³

Dílo Václava Havla je co do žánrů velmi různorodé, David Danaher je shrnuje do devíti kategorií.²⁴ Z důvodu požadavku reprezentativnosti souboru analyzovaných textů by bylo vhodné vybrat z přehledu Havlových vždy jeden reprezentativní výchozí text za žánr.²⁵ Do následující analýzy nicméně nezahrnuji Havlova dramata, a to na základě Danaherova poznatku o principu *chápaní* a *vysvětlování* (Danaher, 2016: s. 17). Danaher píše: „...zatímco esej převážně ‚vyslovuje‘, divadelní představení nabízí bytí a zakoušení“ (Danaher, 2016: s. 99). Eseje pracují s pojmy jasněji, explicitněji, nabízí přímé definice, zatímco dramata tyto pojmy již aktivně tematizují a jejich definice proto může být zastřena.²⁶ Analýza tematizací tohoto pojmu v rámci Havlových dramát by nicméně mohla být dalším krokem.

²² „Václav Havel a jeho dílo poskytují základní nástroje ke čtení nás samotných.“ (Danaher, 2016: s. 20).

²³ Pracuji s tištěným, ale především s digitalizovanými verzemi Havlových textů, tak jsou přístupné v rámci Knihovny Václava Havla. Z důvodu odlišného stránkování uvádím za většinou úryvků pouze název zdrojového dokumentu, ve kterém se dá daný úryvek jednoduše vyhledat.

²⁴ Jedná se o následující: 1. literárně kritické eseje (umělecká kritika): 50. a 60. léta; 2. vizuální poezie *Antikódů*: 60. léta; 3. divadelní hry: 60., 70. a 80. léta a 2007; 4. eseje: od 60. do 80. let; 5. dopisy z vězení (*Dopisy Olze*): 1979–1983; 6. společný autobiografický esej (*Dálkový výslech*): 1989; 7. osobní politické vyznání, které prezentuje Havlovu vizi pro další prezidentské období (*Letní přemítání*, 1991); 8. prezidentské projevy: 1990–2003; 9. Politické paměti (*Prosím stručně*): 2006 (Danaher, 2016, s. 27–82).

²⁵ Tento požadavek se ale ukázal jako nepřilíš produktivní – viz níže u dalších aspektů výběru textů.

²⁶ Danaher v této souvislosti uvádí Rocamorovou: Rocamora, Carol. (2004): *Acts of courage: Václav Havel's Life in the Theater*. Hanover: Smith & Kraus, s. 376 dle (Danaher, 2016: s. 47), která eseje jako je například *Moc bezmocných* či *Politiku a svědomí*, vidí jako výklady k textům divadelních her. Danaher navíc vnímá některé

Pro účely objasnění pojmu ČLOVĚK v této práci považuji za vhodné analyzovat texty, ve kterých vystupuje Havel sám za sebe, „subjektivně“²⁷, tedy texty mimoumělecké. Půjde především o eseje a dopisy, ale zařazuji také *Letní přemítání*, které David Danaher zařazuje do žánrové kategorie „politické vyznání“. Vedle dramát vyčleňuji z výchozího souboru, na základě stejného důvodu, také vizuální poezii *Antikódů*.²⁸

Dalším aspektem výběru byla frekvence slova *člověk* v jednotlivých textech, a celkový poměr daného žánru k ostatním – eseje proto převažují. Soubor *Dopisů Olze* doplňuji o *Dopis Gustávu Husákovi*, rozhovor *Dálkový výslech*, eseje *Odpovědnost jako osud*, *Politika a svědomí*, *O smyslu Charty 77*, *Anatomie jedné zdrženlivosti* a *Moc bezmocných* a knihu *Letní přemítání*. Jak se ukázalo po zběžné analýze Havlových textů, lexém *člověk* je nejfrekventovaněji užívaným v esejích a dopisech, jenž vznikaly od poloviny 70. do začátku 90. let. V rámci této doby prožil Václav Havel řadu událostí, které jsou pro vztah člověka k jeho existenci, ke světu a k vlastnímu životu velmi náročné a co do povahy těchto vztahů bezmála zlomové. *Dopisy Olze*, psané při pobytu VH ve vězení na přelomu 70. a 80. let, považuji pro analyzování konceptu ČLOVĚKA jako zcela zásadní – jednak je zde výskyt lexému *člověk* velmi četný, jednak je tento soubor, co se týče vybraných úryvků, značně významově zatížený.

Témata jednotlivých úryvků se v některých případech dotýkají filosofické antropologie. Vzhledem k tomu, že tato práce není primárně filosoficko-antropologicky zaměřená a antropologie se netýká všech úryvků, neuvádím zde stručné shrnutí základní problematiky. Místo toho u úryvků, kterých se to týká, uvádím základní nástin dané problematiky, který napomáhá vyjasnění dané oblasti.

Při analýze úryvků z esejů a dopisů Václava Havla nám bude oporou analýza charakteristických sémantických rysů jazykového obrazu člověka v češtině. Ty nám pomohou odhalit, jakým způsobem Havel pojem ČLOVĚK modifikuje a v jakých jeho významových rovinách jej rozšiřuje, či kterým nevěnuje tolik pozornosti.

Lexém *člověk* je v Havlově díle poměrně frekventovaným výrazem, ne ve všech případech nicméně dochází k významové modifikaci / rozšíření tohoto pojmu. Nejčastěji je lexému *člověk* používáno ve smyslu *někdo* odkazujícím buď k autorovi nebo k *neurčitému člověku* v obecném významu. Budeme se tedy soustředit zejména na ty pasáže, ve kterých je

myšlenky z dramatických her jako v jejich rámci před-zpracované a poté precizněji realizované v esejích (Danaher, 2016: s. 47).

²⁷ Dle výpovědi jednoho z Danaherových studentů, který popisoval rozdíl mezi Havlem-esejistou a Havlem-dramatikem. Eseje považoval za „subjektivní“, dramata za „objektivní“ (Danaher, 2016: s. 87).

²⁸ I když zde poezii do analýzy nezařazuji, je na místě připomenout cyklus básní o člověku ze sbírky poezie *Antikódů*, který bezpochyby obohacuje a objasňuje obraz člověka, jako se tomu děje v dopisech a esejích.

člověk významovým těžištěm a které daným způsobem odhalují povahu sémantického významu. V následujících kapitolách rozdělují úryvky na základě toho, jaká významová rovina lexému *člověk* je rozkrývána či modifikována, dále také na základě vztahů s jinými pojmy.

4.1. Člověk a bytí

4.1.1. Člověk jako oddělené bytí

Havel píše o *bytí*, o ztrátě jeho integrity, o člověku *vrženém, odcizeném, rozpolceném a vztahujícím se* ad. V úryvcích, které nyní uvedu, Havel akcentuje tajemnou a nedosažitelnou povahu bytí s jejím nepopíratelným vlivem na člověka a jeho pobyt ve světě. Zdůrazňuje moment *vrženosti* a pocit *opuštěnosti*, který je společný nám všem – každý člověk je ve svém bytí a ve světě osamělým jedincem. Člověk je vnímán jako osamocené individuum, ale i jako jeden z celku a tato dvojakost je přítomná také v jeho vztahu ke světu – člověk je v něm odcizen a zároveň nemůže než být jeho součástí:

Člověk – vržen do světa – je tedy odcizen bytí, ale právě proto spalován steskem po jeho integritě (kterou chápe jako smysluplnost), touhou po splynutí s ním a tedy totální transcendenci sebe sama; jako takový je ale i odcizen světu, v němž se ocitá a který ho strhává a uvěznuje. Je cizincem ve světě, protože je stále nějak svázán s bytím, a je odcizen bytí, protože je vržen do světa. Jeho drama se rozvíjí v rozpolcenosti mezi orientací „vzhůru“ a „zpět“ a neustálým propadáním „dolů“ a do „ted“. Je obklíčen horizontem světa, z něhož není úniku, a zároveň sžírán touhou tento horizont prolomit a překročit.²⁹

[...] *člověk není tím, do čeho se vydal, resp. tím, jako co to, do čeho se vydal, zakouší: tento terén – svět – je mu cizinou; na každém kroku naráží na svou „jinakost“ v něm a jeho jinakost vzhledem k sobě; tento terén je člověku v podstatě nejasný, nesrozumitelný, je jeho zneklidněním a ohrožením; zakoušíme ho jako něco nevlastního, z čeho je třeba teprve dobývat smysl a co nás naopak o smysl trvale připravuje.*³⁰

Myšlenka, že lidský duch a rozum se konstituují jakoby utržením čehosi ze skrytého ducha a rozumu bytí a že zrod lidské subjektivity je defakto vystoupením z integrity

²⁹ HAVEL, Václav (1982): *Dopis Olze č. 129*. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

³⁰ Tamtéž.

bytí a spontánní participace na ní, se nám vždy znovu v nějaké podobě vrací na mysl a rozhodně přinejmenším zrcadlí „oddělení“ jako určitou základní zkušenost člověka se sebou samým a se svým pobytem ve světě.³¹

[Obnaženost] zpřítomňuje a odkrývá člověku jeho vlastní původní a napůl zapomenutou vystavenost, vrhá ho do ní zpět a prudce ho zasahuje poznáním, že to je vlastně i on, kdo tu stojí takto sám a opuštěn, bez pomoci a záchrany, že to je obraz jeho vlastní základní situace, totiž situace nás všech, naší společné opuštěnosti, opuštěnosti lidství, vrženého do světa, opuštěnosti zraňující stejně nás všechny, bez ohledu na to, kdo je právě konkrétně zraňován.³²

V každém člověku je samozřejmě přítomen život ve svých bytostných intencích: v každém je kus touhy po vlastní lidské důstojnosti, mravní integritě, svobodné zkušenosti bytí, transcendenci „světa jsoucen“; [...] ³³

4.1.2. Člověk – ohnisko hledání

Ztráta integrity bytí a vrženost určují lidský život. Člověk pod Havla se potřebuje k bytí vztahovat a vypořádávat se s ním, potřebuje zakoušet jeho smysl. Antická tradice hovoří o způsobu zvládnutí této vytrženosti a na ní navazující problematiky spojené s existencí ve světě pomocí duchovního náhledu – rozumu (Pelcová, 2010: s. 49). Havel píše o člověku co svět zakouší, zabydluje se v něm, hledá smysl, zatímco svět mu to zároveň umožňuje i znemožňuje:

...svět se před člověkem, tázajícím se po smyslu, skutečně osmyslňuje – a to nejen jako obsah jeho zkušenosti, který čeká na své zabydlení, ale zároveň jako samo toto zabydlení.³⁴

Člověk tázající se, kým je a odkud a kam jde. Člověk jako ten, kdo je a zároveň ví, že je, aniž přitom ovšem své bytí plně chápe a aniž ho na druhé straně nemůže nechtít chápat. Subjekt jako ohnisko proměny bytí ve svět, za nějž se mu – a jen jemu – bytí skrývá, aby ho řečí světa zároveň volalo ke svému hledání; subjekt jako ohnisko

³¹ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 129. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

³² HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 130. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

³³ HAVEL, Václav (1978): Moc bezmocných. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

³⁴ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 129. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

*tohoto hledání. Člověk jako bytí, vypadlé z bytí, a proto se k němu trvale vzpínající; jako to jediné, čemu se bytí otevřelo jako otázka, jako tajemství a jako smysl.*³⁵

4.1.3. Člověk jako jedinečné a zázračné bytí

Havel také považuje člověka za jedinečné a zázračné bytí, „jsoucno“, jiné než všechna jiná „jsoucna“. V kontextu tohoto úryvku není explicitně uvedeno v kontrastu ke kterým jiným *jsoucnum* Havel člověka s jeho *jsoucnem* vztahuje, snad je možné říci, že se jedná o další, jiné živočišné organismy:

*Dalo by se to říci tak: jestli je člověk jakousi zhuštěnou reprízou celkového zázraku bytí, pak všechny viditelné projevy této jeho zázračnosti mají svůj původ v tom, co ho se zázrakem bytí tak originálně a jen pro něho charakteristicky svazuje, totiž v jeho víře ve smysl tohoto zázraku. Je to sice „bianco- -víra“, ale právě nikdy nekončící napětí mezi živou zkušeností smyslu na jedné straně a jeho nepoznatelností na straně druhé dává to pravé vnitřní napětí i všem činům, jimiž se člověk představuje jako člověk.*³⁶

[...] *člověk není pouze jsoucnem mezi jinými jsoucný, tedy něčím, co je jen jiné než vše ostatní, ale je jsoucnem, které přímo „jinak je“: od jiných jsoucen se neliší jen tím, jaké je (například že je podstatně strukturovanější), ale především tím, jak je, že samo jeho bytí je podstatně jiné než bytí čehokoli mimo ně.*³⁷

4.1.4. Přesahy bytí

Ve filosofické antropologii se člověk vymezuje pomocí „základních antropologických paradigmat, tedy vzorců, v nichž se člověk stylizoval vždy ve vztahu k tomu, co ho přesahuje: ke kosmu (*zóon logon echon*), k Bohu (*imago Dei*), k přírodě (*animal rationale*) (Pelcová, 2010: s. 13).

V Havlových textech se člověk taktéž vůči něčemu vymezuje či k něčemu vztahuje. Přesahuje Havlova člověka kosmos, Bůh, příroda, nebo něco jiného? V následující části budu

³⁵ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 129. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

³⁶ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 64. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

³⁷ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 144. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

analyzovat paradigmatata těchto přesahů v rámci Havlových textů. Při této analýze vycházím z první kapitoly publikace Naděždy Pelcové *Vzorce lidství* (Pelcová, 2010: s. 39–92).

Člověk jako *zoon logon echon*

To, co spojuje Havlovo pojetí člověka s antickou tradicí a entitou *zoon logon echon* vztaženou ke kosmu, je existence přesahu pozemského bytí a nutnost vztahování se k němu. Požadavek vztahování se je to, co překračuje onen moment uvědomění si svého „naleznutí se“ ve světě. Podstata této další fáze je spojená s vyrovnáváním se a s vědomým přistupováním k bytí ve světě.

„Člověk jako *zoon logon echon* je bytostí, která může naslouchat řádu celku, která je schopna ho poznat, a tedy i slovem vyjádřit. Člověk je prostě bytostí, která ke svému životu potřebuje vědět, jaký je svět, ve kterém žije, jaký je zákon, jemuž se podřizuje, a která především ke svému životu potřebuje tento zákon“ (Pelcová, 2010: s. 44). Důležitá je také myšlenka, že „pro antického člověka se stal život úkolem“ (tamtéž), přičemž tento úkol lze splnit pomocí vzdělání a výchovy – *paidei* (tamtéž)³⁸. Havel taktéž zmiňuje úkol, jenž člověku přichystal svět, do kterého byl vržen, a původní bytí, ze kterého byl vyvržen:

Absurdita bytí v průsečíku této dvojí vrženosti, resp. dvojího vyvržení, může být člověku pochopitelně důvodem (nebo omluvou) k rezignaci. Může ji však také přijmout jako jedinečný úkol, zadaný jeho svobodě. Totiž jako výzvu, aby se vydal - právě všem svým vrženostem - na mnohoznačnou pouť mezi bytím a světem (a vytyčoval tím zároveň obrisy své identity); aby se na ni vydal vědom si nedohlednosti jejího cíle, ale i toho, že právě a jen tato nedohlednost ji otevírá, umožňuje a posléze osmyslňuje; aby autentickým i rozmyslným, všemu původně dobrému věrným, a proto činným podstoupením svého údělu neopakovatelně naplnil neznámé poslání lidství v dějinách bytí a aby mu zcela ujasněné přijetí jeho zcela nejasného úkolu bylo zdrojem moudré radosti.³⁹

Řecká *paideia* – péče o duši⁴⁰ – znamená „pohyb uvnitř člověka, obrat, metamorfóza lidství“, „má své kořeny v povaze samotného lidského bytí“ a „[*paideia*] není naroubování

³⁸ Dle Heideggera tento pojem nemá v novověkém jazyce ekvivalent a můžeme jej jen vykládat (Pelcová, 2010: s. 45).

³⁹ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 129. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁴⁰ Ve spojitosti s *paideiou* – péčí o duši je na místě zmínit také dva svazky textů a přednášek Jana Patočky – *Péče o duši I* a *Péče o duši II* – jenž mohou být pro analýzu tohoto fenoménu v Havlových textech taktéž přínosné.

vědění do ještě nevědomé a neprobuzené duše, ale je radikálním obratem toho porozumění, jež sídlí v duši“ (Pelcová, 2010: s. 44–45). Ve smyslu antické tradice péče o duši je člověk „bytostí nadanou schopností vnímat řád světa, tázat se po pravdě a podstatě věcí, které jsou mu přístupné prostřednictvím duchovního náhledu – tedy rozumem“ (Pelcová, 2010: s. 48). Havlův člověk je si taktéž vědom řádu světa a smyslu bytí, ten je ale Havlem považován za *tajemný* a úkol se jeví jako *zcela nejasný* a člověk jej musí sám pro sebe nacházet a objevovat.

Člověk jako *zoon politikon*

Na *zoon logon echon* navazuje Aristotelův *zoon politikon* – bytost společenská, politická (Pelcová, 2010: s. 44), čímž se akcentuje kontext společnosti v pojmu ČLOVĚK. Člověk se jako občan účastní společnosti a politiky – pro Havla je to kontext, který nelze vynechat. Člověk v rámci společnosti a politiky je pro něj jedním z ústředních témat. Snad je tomu tak z důvodu doby, která Havla zastihla v jeho bytí a vedla jej k tomu tento přesah neustále konfrontovat, snad by tomu bylo i za jiných okolností, neboť účast člověka na společnosti je klíčová za všech historických okolností.

Zkoumáme-li konkrétní práci Charty, to znamená především její dokumenty, záhy zjišťujeme, co je jejich nejcharakterističtějším rysem: že se tu hlásí o slovo člověk jakožto občan v plném a dobrém smyslu toho slova. Lze říct, že Charta je projevem probouzejícího se občanského vědomí, svědomí a sebevědomí. Občan se tu hlásí ke svým právům, jak jsou teoreticky deklarována a praxí potlačována, a tato svá práva naplňuje. Přestal se chovat jako poddaný a vzpamatoval se do své svobody.⁴¹

Člověk jako *imago dei*

Na rozdíl od antické tradice, tradice křesťanská vymezuje člověka „vztahem k Bohu v řádu času“ (Pelcová, 2010: s. 59). Zatímco antický člověk „nalézá jistotu v racionálním řádu a obrací se k minulosti, ví biblický člověk o své nezabezpečení, a přesto volí nikoli známou minulost, ale otevřenou budoucnost.“ (Pelcová, 2010: 59). „Biblický člověk nejedná v řádu [...] racionálního postupu určeného povahou danosti, ale ve svém konání tvoří znovu vše, co mu bylo přislíbeno.“ (Pelcová, 2010: 61). Havel člověku přiznává onu schopnost tvořit své vlastní bytí – je na člověku, jak bude nakládat se svým bytím a je jasné, že k němu nějak bude

⁴¹ HAVEL, Václav (1986): O smyslu Charty 77. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

muset přistupovat. Tímto se vedle antického smýšlení dostává do Havlových textů také křesťanská tradice, ve které je člověk „tvůrcem svého života a svého údělu“ (Pelcová, 2010: tamtéž), člověk, jež „objevuje svoji dějinnost, širší horizonty“ (Sokol, 2016: 134):

*[...] sebeuskutečňování člověka „jako tvůrce“, resp. možnost takového sebeuskutečňování [...]*⁴²

*Když jsem psal o tom, že lidská identita není cestou jednou provždy zvolenou, ale naopak trvale vytyčovanou, a že **člověk** je vlastně pořád „nahý“, měl jsem na mysli mimo jiné i to, že víra jako stav ducha není zvěcnitelná do čehokoli hotového, jednou daného a nadále už neproblematického, čemu pak stačí jen sloužit, aniž by bylo třeba se stále vracet k výchozím otázkám.*⁴³

Ve chvíli, kdy se člověk účastní života a bytí, disponuje lidskou identitou. Člověk tuto svou identitu formuje a skrze ni potom nazírá na svět. Přístup člověka ke světu by se měl zakládat na opětovném kladení už položených otázek a na opakovaném vztahování se k horizontu bytí. Jedině takto může být člověku umožněno, aby nezůstal statickým ve svém úsudku, žijícím ze setrvačnosti, ale aby byl vždy „nahým“ a otevřeným. Otázky nelze jednou provždy vyřešit, ani je úspěšně nahradit ideologií – mají ráz transformujícího se břemena:

*Podstatou tohoto „krátkého spojení“ je osudný omyl, že nějaký důmyslný a obecně použitelný výrobek - a co jiného je doktrína nebo ideologie než pouhý lidský výrobek? - může sejmout z lidských beder břímě neustálých, vždy jedinečných a bytostně nepřenositelných otázek, ba přímo proměnit člověka z „bytí v otázce“ v jakési „jsoucno odpovědi“; že může drásavý, nekončící a nenaplánovatelný dialog se svědomím či Bohem nahradit přehledností brožury; že je prostě schopen - na způsob nějakého kladkostroje, zbavujícího nás fyzické námahy - zbavit člověka tíhy jeho osobní odpovědnosti a jeho odvěkého hoře.*⁴⁴

Výchozím bodem pro přistupování ke světu by tedy měl být onen horizont bytí, ke kterému se člověk vztahuje. Pakliže se člověk nebude vztahovat k tomuto horizontu a transcendentnu, může si tímto „rozptýlením ve světě“ sice usnadnit život, ale ztratí svou skutečnou identitu, identitu bytosti oddělené od většího celku, ke kterému by měl udržovat vztah, jenž z nás dělá skutečné lidi:

⁴² HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 56. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁴³ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 141. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁴⁴ HAVEL, Václav (1985): Anatomie jedné zdrženlivosti. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

Čili: rozptýlit se ve světě, ve světě jevů, partikulárních účelů, nahodilostí, jednotlivostí, „pouhostí“ a nesouvislých starostí; usnadnit si domněle život – ale za cenu ztráty sebe sama, zázraku svého odděleného a právě proto k integritě bytí se vzpínajícího bytí; ztratit svou v bytí zakotvenou a k němu spolehlivě vztáženou identitou tedy to hlavní a jediné, co drží naše „já“ pohromadě a dělá z nás skutečně člověka.⁴⁵

Skutečným člověkem je tedy jediné ten, který se „spolehlivě“ vztahuje k tomuto horizontu.

Člověk jako *ego cogito*

Ve třetím paradigmatu, dějinně zakončujícím dvě předchozí paradigmata, je dle antropologie určován vztahem člověka k přírodě a ke světu. Podstatou světa už není kosmos ani Bůh, ale člověk. Povaha tohoto vztahu se podstatně liší od dvou předchozích. Zatímco člověk jako *zoon logon echon* a *imago Dei* byl součástí celku světa majícího svůj pevný řád a podílel se na jeho utváření, novodobý svět už má jinou podobu a člověk k němu jinak přistupuje. Představa světa jako „živoucího organismu“ byla nahrazena představou světa jako „mechanismu, fungujícího stroje“ (Pelcová, 2010: s. 72). Svět už není „a priori dobrý, krásný a pravdivý nebo [...] prostoupený Boží vůlí, ale [je] jako labyrint, místo, kde můžeme zabloudit a ztratit se [...]“ (tamtéž). Středem už není kosmos ani Bůh, ale myslící, vědomý člověk – *ego cogito*. Havel takto popisuje člověka v *Letním přemítání*: „[...] můj duch, mé vědomí, tedy to, co mě dělá **člověkem / člověk**, tedy tvor s duší a uvědomělý strůjce svého osudu [...]“ (Havel, 1991).

Havel píše o člověku, jenž vzal svět do svých rukou, snažil se podmanit si ho rozumem a vědou, popřel *tajemství bytí* a nevěnoval pozornost oněm vzdáleným horizontům, které jej přesahují a ke kterým se potřebuje vztahovat (Politika a svědomí). Čin tohoto podmanění a odmítnutí pak ústí v krizi lidské identity.

Danaher ještě zmiňuje Pontusův poznatek o vztahu VH k Martinu Heideggerovi⁴⁶, jenž se dotýká náhledu na povahu bytí a přirozený svět. Havel je stejně jako Heidegger kritikem moderní filosofie s jejími pokusy zcela odhalit tajemství života. Zatímco Heidegger ale dle

⁴⁵ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 138. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁴⁶ O vztahu Havla a Heideggera – Pontuso. Heidegger dále explicitně odmítá „člověka jako diváka“ v rámci moderní společnosti a také zdůrazňuje, že „člověk je sám sobě svěřeným a musí se o své bytí starat“. Další specifikum člověka spočívá v jeho „živosti“ (Sokol, 2016: s. 131).

Pontusa tvrdí, že bytí je nepředmětné, Havel je toho přesvědčen, že přirozený svět nabízí základy zodpovědného morálního jednání (Danaher, 2016: s. 145). Dokládá to následující úryvek:

*Přirozený svět v sobě tedy ze samé své podstaty skrývá předpoklad absolutna, které ho zakládá i ohraničuje, produševňuje i řídí, bez něhož by byl nemyslitelný, absurdní a zbytečný a které nám nezbyvá než tiše respektovat; každý pokus jím pohrdnout, podmanit si jej nebo dokonce nahradit něčím jiným je v dimenzích tohoto světa chápán jako projev pýchy, na který musí člověk vždy tvrdě doplatit; [...]*⁴⁷

*[...] každý pokus takto radikálně, jednou provždy a beze zbytku zrušit onu pokorně respektovanou hranici přirozeného světa s jeho tradicí opatrné osobní evidence, vzít tak říkajíc přírodu beze zbytku do lidských rukou a vysmát se jejím tajemstvím, zrušit zkrátka Boha a zahrát si na něj – že každý takový pokus se musí člověku vymstít.*⁴⁸

4.2. Člověk a aspekty bytí

Další krokem v mapování sémantických vrstev Havlova člověka je analýza jeho vztahů k různým aspektům spojeným s existencí ve světě. Některé z těchto aspektů jsou dalšími klíčovými slovy, která už byla ve spojitosti s dílem VH analyzována, další se mohou jevit vhodnými adepty na ně. Jak bylo dokázáno i Michaelou Starou a Ondřejem Vinšem, klíčová slova se často vyskytují v *sémantických trsech*⁴⁹ a jsou vzájemně provázaná.

Následující kapitoly mapují existenci člověka na základě vztahu člověka k těmto aspektům, které lze (s rezervou) považovat za „podmínky“ bytí, spíše snad za aspekty, jenž formují jeho povahu a bez kterých se člověk ve světě nemůže obejít, neboť jsou nedílnou součástí jeho života. Přehled by se dal jistě doplnit o další aspekty, zde uvádím z vybraných textů ty nejexponovanější.

4.2.1. Člověk a horizont

Havlův člověk je přirozeně také vztahován k „prostorům“ či „instancím“, jenž ho přesahují. Ať už to byl dle antické tradice v případě *zoon logon echon* kosmos či u Aristotelova člověka jako *zoon politikon* společnost a politika, dle křesťanské Bůh nebo

⁴⁷ HAVEL, Václav (1984): Politika a svědomí. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ VINŠ, Ondřej (2017): *Apel a absurdita v textech Václava Havla*. Bakalářská práce. FF UK, s. 44.

v rámci *ego cogita* svět jako takový, Havlovy přesahy se pohybují někde na pomezí těchto variant, či v sobě kombinují jejich principy. Havel píše: „Stručně řečeno: ‚absolutním horizontem‘ mého vztahování se je to, co nazývám ‚bytím‘.“⁵⁰

Variantou přesahujícího prostoru či instance je v Havlově díle pojem horizontu. Havel pracuje s větším množstvím různých horizontů – člověk se například snaží překonat horizont světa, kterým je obklopen, vztahuje se k němu, neboť jej chce překročit a získat ztracenou integritu bytí, z něhož byl jednou vyvržen. Není to ale jen tento horizont světa, ke kterému se člověk napíná – dalším je třeba horizont domova. Tyto horizonty, jenž ohraničují život člověka, disponují rysem *absolutnosti*:

Téma, o kterém jsem chtěl psát: co to je domov? Určitý konkrétní horizont, k němuž se člověk vztahuje. (Patočka analyzuje fenomén „domova“.) Zakrytost tohoto horizontu. Tím naléhavěji se k němu člověk vztahuje. Konkrétní profil horizontu se proměňuje (jednou ho tvoří hory, jindy silueta města = proměňuje se skladba lidí, vztahů, prostředí, tradic atd.), ale horizont „jako takový“ zůstává. Jako cosi absolutního. Co na sebe bere jen různé konkrétní podoby.⁵¹

Mezi další varianty horizontů patří například zkušenost člověka s přirozeným světem či „odpovědnost“;⁵² ale je jich více. Ztráta vztahu k těmto horizontům pak vede ke ztrátě lidství a ke krizi identity, se kterou se v moderní době potýká člověk (jako *ego cogito*), který přesahující instance nahradil sebou samým, odmítnul tajemství života a na ony horizonty zapomněl. Havel propojuje ztrátu perspektivy s politikou a objasňuje princip, pomocí kterého totalita zbavuje člověka přístupu k těmto duchovním horizontům, přičemž jej následně směřuje k těm, které mu ona sama nabízí a které jsou jí ku prospěchu. Totalita přebírá moc nad horizonty, ke kterým se člověk může vztahovat:

[...] přibití veškeré pozornosti člověka k podlaze jeho čistě spotřebních zájmů ho má zbavit schopnosti vnímat stupňující se míru jeho duchovního, politického a morálního znásilnění; jeho redukce na jednorozměrného nositele ideálů raně konzumní společnosti ho má proměnit v povolný materiál komplexní manipulace; nebezpečí, že by mohl zatoužit po některé z nespočetných a nepředvídatelných možností, které má jako člověk, má být v zárodku potlačeno jeho uvězněním do

⁵⁰ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 140. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁵¹ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 52. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁵² HAVEL, Václav (1984): Politika a svědomí. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

*ubohého horizontu možností, které má jako spotřebitel v omezených podmínkách centrálně řízeného trhu.*⁵³

Je patrné, že zatímco některé ze vztahů člověka k daným horizontům se rozprostírají především horizontálně, jiné mohou mít ve svých modifikacích ráz vertikály (zkušenost či odpovědnost). Je otázkou, zdali tyto aspekty řadit pod horizonty bytí. V *Dopisech Olze* Havel píše o ikonickém obrazu člověka rozpjatého jak horizontálně, tak vertikálně. Pohled na člověka je kompletní až v perspektivě obou těchto přímk:

*[...] člověk je vlastně přibit – jako Kristus ke kříži – do průsečíku paradoxů: rozpjat mezi horizontálou světa a vertikálou bytí, strháván beznadějí pobývání z jedné strany a nedosažitelností absolutna z druhé, balancuje mezi trýzní z neznámosti svého poslání a radostí z jeho naplňování, mezi nicotou a smysluplností [...]*⁵⁴

4.2.2. Člověk a lidskost

Ve slovnících byl člověk charakterizován jako *lidská bytost*. Havel pojímá aspekt *lidství* jako jeden z rysů identity člověka. Píše o *lidství* jako o něčem, na co se dá *rezignovat* a co se dá *odložit*. V následujícím úryvku Havel implikuje, že přenecháním svého lidství jiným si lžeme a o něco podstatného přicházíme.

Odložení *lidství* vede ke krizi lidské identity – dalo by se taktéž považovat za určitý typ horizontu, který by bylo možné vnímat jako dispozici moderního člověka, jenž se vnímá v centru dění své existence a skrz lidskost se vztahuje ke svému okolí, také bychom ale mohli vnímat lidskost v souvislosti s křesťanskou tradicí, a tedy s člověkem v konceptu *imago dei*:

*Připadá mi to jako sebeobelhání a pohodlnost, jež ostatně nejsou ničím jiným než jedním z „ideologických“ projevů krize lidské identity: člověk rezignuje na své lidství tím, že ho prostě odkládá do kabinetu odborníka.*⁵⁵

4.2.3. Člověk a důstojnost

Důstojnost jako něco, co je lidskému životu přirozené a nutné: „[...] je přece člověkem, a má tudíž pocit lidské důstojnosti.“⁵⁶ Tento úryvek navazuje na známý narativ zelináře, který

⁵³ HAVEL, Václav (1975): Dopis Gustávu Husákovi. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁵⁴ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 144. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁵⁵ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 62. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁵⁶ HAVEL, Václav (1978): Moc bezmocných. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

vyvěšuje ceduli ve znění „Proletáři všech zemí, spojte se!“ právě proto, že má pocit lidské důstojnosti, místo toho, aby ji vyvěsil ve znění „Bojím se, a proto jsem bezvýhradně poslušný“ (tamtéž), která jeho pocit vystihuje explicitněji.

Zároveň je důstojnost Havlem specifikována jako *lidská*. To je v souladu s údaji ze slovníků – zmiňované spojení „žít jako člověk“ má význam žít lidsky a důstojně: „[...] jde nám o to, aby se dalo důstojně žít, aby systém sloužil člověku, a nikoli člověk systému.“⁵⁷ Dochází tedy i k propojení se systémem – od něj by se dalo pokračovat dále. Toto „řetězení“ pojmů, prostupujících napříč texty různých žánrů, je pro Havlovu tvorbu typické.

V rámci výše zmiňovaných přesahů bytí se s důstojností explicitně nesetkáváme a nelze ani jednoznačně říct, ke kterému z uvedených by se alespoň částečně dala vztáhnout.

4.2.4. Člověk a identita⁵⁸

Jedním z ústředních témat prostupujících celou tvorbou VH je lidská identita a její ztráta. K její ztrátě dochází za určitých podmínek. Pakliže se člověk přestane vztahovat k přesahujícím horizontům, zřekne se lidství, identita není naplněna, není plnohodnotně utvořena. Denním nakládáním s identitou, konfrontací s ní, ji teprve naplňujeme:

Pochopil jsem, že má identita je to, co dnes a denně hledám, dělám, volím a vymezuji; že to není cesta, kterou jsem si jednou zvolil a pak si po ní už jen tak jdu, ale že to je cesta, kterou každým krokem neustále vytyčuji, přičemž každé bludné šlápnutí nebo vybočení, zaviněné třeba jen nedbalou orientací v terénu, zůstává její nesmazatelnou součástí a jeho náprava vyžaduje mnoho náročného úsilí. Zrání „já“ do sebe není tedy jen nějakým aditivním vršením poznatků a činů, obalujícím původní vystavenost a nahotu vrstvami šatu a zbroje, ale neustálá a nekončící konfrontace s vlastním původem, vlastními vrženostmi, s vlastní orientací, vyžadující v každém okamžiku se vždy s plnou vážností vracet k „jádro věci“, vždy znovu si klást prapůvodní otázky a od počátku přezkoumávat svůj směr. [...] Lidská identita není prostě nějakým vysezeným „místem“ pobytu, ale trvalým kontaktem s otázkou, jak být a jak pobývat.⁵⁹

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Pojem IDENTITA je Ondřejem Vinšem navržen jako dalším potenciálním klíčovým pojmem Havlovy tvorby.

⁵⁹ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 138. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

I identitu lze usouvztažnit s horizontem. Identita samotná jím ale není; je spíše zvláštním produktem, který vzniká při cestě, kterou onen (absolutní) horizont zaštiťuje. Identita nicméně nevzniká sama od sebe, ale až s vědomým a svědomitým přistupováním člověka k takovému horizontu. Lze ji vnímat jako důkaz bytí, ke kterému je přistupováno dle Havlových nároků, jenž mají zajistit bytí pravdivé a smysluplné. Člověk s identitou pak přestává být anonymním.

4.2.5. Člověk a osobnost

Člověk rozvíjí svou osobnost⁶⁰ a osobnost je jeho nedílnou součástí – je to něco, čím člověk disponuje ve vztahu k druhým, ke společnosti a v rámci čeho se manifestuje, neboť člověku nestačí jen tak „být“, jak je známo z Heideggera, který se taktéž stará o bytí: „Starat se o své bytí znamená něco víc: nejen o to, abych se najedl a udržel naživu, ale i o to, abych skutečně byl, nejenom teď, a nejenom tím, čím už jsem. K mému „bytí“ samozřejmě patří i to, co jsem zažil, a to oč usiluji nebo před čím uhýbám, mé projekty, plány, obavy i schopnosti. Dokonce ani „život“ nepokrývá všechno, o co pobytu jde a musí jít: i život může být všelijaký a být zde neznamená jakékoli bytí, nýbrž právě takové, aby na něm bylo znát, že se o ně starám a že mi o ně jde.“ (Sokol, 2016: s. 133).

I do vztahu člověka k osobnosti se promítá jeho přístup k něčemu, co jej přesahuje. Jak je zřejmé, jen v perspektivě něčeho vyššího, k čemu je dobré se vztáhnout, získá člověk sám sebe, v tomto případě v podobě nabyté osobnosti, která je díky vztahování se rozvíjena a utvářena. Prolíná se zde tedy princip několika přesahů – v tomto úryvku Havel opět naráží na ztrátu identity vlastní člověku jako *ego cogito*, zároveň zde ale odkazuje na přesah společnosti, politiky vlastní pro člověka jako bytosti společenské (*zoon politikon*):

*Kde ale ve skutečnosti zůstal člověk komplexně, harmonicky a autenticky rozvíjející svou osobnost? Člověk vysvobozený ze zajetí odcizujících společenských aparatur, zmystifikované hierarchie životních hodnot, zformalizovaných svobod, z diktatury majetku a z fetišizující moci peněz? Člověk plně se těšící ze sociální a právní spravedlnosti, tvořivě se podílející na hospodářské a politické moci, povznesený ve své lidské důstojnosti a navrácený k sobě samému?*⁶¹

⁶⁰ V určitém kontextu také nabývá podobného významu jako člověk – když se říká „To je člověk!“, znamená to něco podobného jako frázem „To je osobnost!“

⁶¹ HAVEL, Václav (1975): Dopis Gustávu Husákovi. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

4.2.6. Člověk a odpovědnost

Odpovědnost je pro tvorbu Václava Havla klíčovým pojmem – následující úryvky navíc dokazují, v jak těsném sepětí je odpovědnost s člověkem. Je to odpovědnost, která z člověka dělá plnohodnotnou bytost – zázračné bytí. Zároveň je možné ji vnímat jako zástupce vztahu ke svému okolí – ať už k druhým lidem, nebo k nějaké „struktuře povinností“ – vztahuje nás tedy jako lidi i k jiným existencím, které by se daly považovat za další horizonty:

*[...] lidská odpovědnost [je] přesně tím, čím teprve se člověk vymezuje vzhledem k univerzu jako člověk, tedy jako onen zázrak bytí, kterým je; [...]*⁶²

(Jsem Ti psal, že tajemství člověka je tajemstvím jeho odpovědnosti.) Co to ale vlastně lidská odpovědnost je? A k čemu se vztahuje? Je to přece vztah, a předpokládá tudíž dva póly: toho, kdo je odpovědný, a někoho nebo něco, komu nebo čemu je odpovědný. Moderní člověk, pokud není věřící a odpovědnost mu není vztahem k Bohu, má spoustu víceméně konkrétních odpovědí na tuto otázku. Pro některé je odpovědnost prostě vztahem člověka k druhým lidem, ke společnosti, a její kořen hledají (někdo přitom akcentuje víc to, někdo ono) ve výchově, společenském řádu, sociálních a kulturních tradicích, v pudu sebezáchovy, podvědomé kalkulaci či naopak v lásce a obětavosti, tedy v různých psychologických potencích člověka; pro některé je zdrojem odpovědnosti prostě svědomí jako součást biologického vybavení našeho druhu (například jakožto Freudovo „nad-já“); pro některé to je posléze chiméra, přežívající z dob, kdy se lidi báli bohů.⁶³

V rámci eseje *Politika a svědomí* se Havel zabývá odpovědností v kontextu modernizujícího systému, který odmítá zkušenost přirozeného světa a s ním spojenou osobní lidskou zkušenost a také právě zkušenost odpovědnosti. Původ tohoto odosobnění spatřuje „v okamžiku, kdy se začíná lidský rozum „osvobozovat“ od člověka, jeho osobní zkušenosti, osobního svědomí i osobní odpovědnosti, a tudíž i od toho, k čemu se v dimenzích přirozeného světa každá odpovědnost jediné vztahuje, totiž od jejího absolutního horizontu“⁶⁴. Havel jde dál a usouvztažňuje tuto problematiku také s ideologií, která vyvlastnila „člověku –

⁶² HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 62. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁶³ HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 62. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁶⁴ HAVEL, Václav (1984): Politika a svědomí. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

vládnoucímu i ovládanému – jeho svědomí, přirozený rozum a přirozenou řeč, a tím i jeho konkrétní lidství“ (tamtéž).

Odpovědnost je možné brát jako další z horizontů či spíše způsob vztahování se k horizontu, který, vedle dalších, strukturuje bytí člověka a činí jej smysluplným a naplňujícím. Dle výše uvedených úryvků se tomu tak děje v perspektivě Boha (tedy v rámci konceptu *imago dei*), nebo v kontextu společnosti a politiky (v konceptu *zoon politikon*). S odpovědností je spojen také pojem svědomí, který by ve spojitosti s VH neměl být opomenut.

4.2.7. Člověk a společnost

Společnost, jednou z vrstev širšího celku, ke kterému se člověk vztahuje v rámci tradice *zoon politikon*, je také jednou ze stěžejních vrstev sémantického významu pojmu ČLOVĚK. Společnost je něco, čeho je člověk ve svém životě nutně součástí. Společnost činí na člověka určité nároky, jak Havel připomíná v následující ukázce. Společnost poskytuje člověku jisté útočiště, také ale klade nároky a disponuje souborem pravidel:

[Panoráma] *připomíná člověku, kde žije a co je od něho očekáváno; sděluje mu, co dělají všichni ostatní, a naznačuje mu, co má dělat i on, nechce-li se vyřadit, upadnout do izolace, „vydělit se ze společnosti“, porušit „pravidla hry“ a riskovat tím ztrátu svého „klidu“ a svého „bezpečí“.*⁶⁵

V rámci Havlovy tvorby i Havlova života je role společnosti a problematika s ní spojená jednou z rolí klíčových. Úzce je s tímto spojený níže rozvedený vztah člověka k totalitě a v rámci totality pak k systému, moci a ideologii.

4.2.8. Člověk a totalita: systém, moc a ideologie

O velkém mechanismu či stroji už byla řeč dříve ve spojitosti s představou novodobého světa. Člověk jakožto „součástka“ stroje je ne-li nejvýraznějším obrazem, se kterým Václav Havel ve spojitosti s člověkem pracuje. Tento vztah člověka k systému a dále k ideologii nicméně není odhalován jen na základě této metaforiky – Havel mu věnuje náležitý prostor, neboť cítí, že systém a moc je velkým úskalím existence člověka:

⁶⁵ HAVEL, Václav (1978): Moc bezmocných. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

...člověk je tu přece jen nepatrným šroubkem jakéhosi gigantického soustrojí; jeho význam je omezen na jeho funkci v tomto soustrojí; zaměstnání, bydlení, pohyby, společenské a kulturní projevy, prostě všechno musí být co nejpevněji sešněrováno, stanoveno a kontrolováno; každá výchylka z předepsaného chodu života je nazírána jako chyba, libovůle a anarchie.⁶⁶

Člověk je strůjcem i obětí vlastního systému, to je nastíněno podrobněji u člověka jako *ego cogito*⁶⁷. Tento vztah je opět dvojaký:

[...] že člověk vytvořil a denně vytváří samoučelný systém, kterým sám sebe zbavuje své nejvlastnější identity, není tedy nějaké nepochopitelné nedorozumění dějin, nějaké jejich iracionální vykojení či důsledek nějaké diabolické vyšší vůle, která se z neznámých důvodů rozhodla část lidstva tímto způsobem trápit. Mohlo se to stát a může se to dít jen proto, že v moderním člověku jsou zřejmě určité dispozice k tomu, aby takový systém vytvářel nebo aspoň snášel; je v něm zřejmě cosi, na co tento systém navazuje, co zrcadlí a čemu vyhovuje; něco, co v něm paralyzuje každý pokus jeho „lepšího já“ se vzbouřit. Člověk je nucen žít ve lži, ale může k tomu být nucen jen proto, že je takového života schopen. Nejen tedy, že systém odcizuje člověka, ale odcizený člověk zároveň podpirá tento systém jako svůj bezděčný projekt. Jako pokleslý obraz své vlastní pokleslosti. Jako dokument svého selhání.⁶⁸

Je-li ideologie původně „mostem“ mezi systémem a člověkem „jakožto člověkem“, pak ve chvíli, kdy člověk na tento most vstoupí, stává se zároveň mostem mezi systémem a člověkem jakožto jeho součástí.⁶⁹

Post-totalitní systém se dotýká svými nároky člověka téměř na každém kroku. Dotýká se ho ovšem v ideologických rukavicích. Proto je život v něm skrz naskrz prorostlý tkání přetvářky a lži: vláda byrokracie se nazývá vládou lidu; jménem dělnické třídy je zotročena dělnická třída; všestranné ponížení člověka se vydává za jeho definitivní osvobození.⁷⁰

⁶⁶ HAVEL, Václav (1978): *Moc bezmocných*. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁶⁷ Kapitola 4.1.4. *Přesahy bytí*.

⁶⁸ HAVEL, Václav (1978): *Moc bezmocných*. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁶⁹ HAVEL, Václav (1978): *Moc bezmocných*. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁷⁰ Tamtéž.

Dvojakost takového systému, jenž je člověkem vytvořen, podpírán a udržován, se může jevit jako kruh, z nějž lze jen těžko vystoupit. Do chodu jednou uvedený aparát má nad člověkem moc, ale jen zdánlivě a dočasně, neboť akt narušení onoho kruhu spočívá na každém člověku – jelikož je každý „součástí“ tohoto stroje, disponuje i jediný člověk takovou mocí, jenž může „gigantické ústrojí“ oslabit a později zastavit.

Totalitní systémy dále útočí na přirozenou povahu člověka tím, že se dotýkají jeho integrity. Lidská existence je degradována na pouhou sebezáchovu, což onen akt vystoupení z kruhu, případně ze „stroje“, komplikuje. Člověku v tísní nezbyvá než obrátit se do sebe, z toho důvodu pak částečně opouští například horizont společnosti, či další horizonty, a neboť se uzavírá do sebe, ztrácí tak kontakt s bytím:

Vše nasvědčuje tomu, že společenská moc se tu chová způsobem adekvátním pro tvora, jehož jediným cílem je prostá sebezáchova. Snažíc se udržet cestu nejmenšího odporu, neohlíží se vůbec na to, čím je to zapláceno: tvrdým útokem na lidskou integritu, brutálním okleštěním člověka jako člověka.⁷¹

4.2.9. Člověk v rámci určitého kontextu

V neposlední řadě Havel lexému *člověk* užívá ve dvouslovných frazémeh, které mají podobu adjektivum + substantivum a mají specifikací povahu – člověk je na základě adjektiva uveden do rámce určitého kontextu. Takových kontextů je několik, vybírám proto jen některé, nejfrekventovanější.

Člověk určený dobou

- **Středověký člověk**⁷²
- **Moderní / novověký člověk** – „A jako dal novověký přírodovědec do závorky konkrétního člověka jako subjektu prožitku světa, dává ho stále zřetelněji do závorky i moderní stát a moderní politika.“⁷³
- **Dnešní / konzumní / člověk technické éry / člověk éry krize lidské identity**
[...] *v této situaci se najednou spisovatel, jenž se v zoufalství rozhodl nasadit sám sebe, objevuje pod rukama znovu člověk! Nikoli ovšem člověk minulosti, ale*

⁷¹ HAVEL, Václav (1975): Dopis Gustávu Husákovi. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁷² HAVEL, Václav (1984): Politika a svědomí. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁷³ Tamtéž.

*člověk této éry, tj. éry krize lidské identity, který vzal na sebe všechnu myslitelnou tíhu této krize a který je – přesto? znovu? právě proto? - opět celistvým, konkrétním, živým, se sebou samým identickým člověkem!*⁷⁴

- **Nový člověk**⁷⁵

Člověk určený vztahem ke své existenci

- **Konkrétní člověk** – „V době, kdy se zdálo, že už snad jedinou skutečně podstatnou pravdou o člověku je obecné schéma jeho odlidštění, obecné tak, jak on sám se stává pouhou obecninou, objevuje se tu před námi konkrétní člověk.“⁷⁶
- **Demoralizovaný člověk, hledající sám sebe**⁷⁷

Člověk určený geograficky

- **Západní člověk**⁷⁸ – v rámci konceptu západu a východu, který Havel ve svých textech radikálně rekonceptualizuje, je do popředí stavěn člověk jako takový.

4.3. Člověk v metafoře a metonymii

Metafory hrají důležitou roli v procesu porozumění. Jejich užitím dochází k usouvztažnění jedné skutečnosti se skutečností jinou za účelem objasnění. Metafory tak hrají klíčovou roli v definicích, ale samozřejmě i jinde – nejedná se o ryze umělecký prostředek, ani o prostředek pouze jazykový. Zatímco metafora vedle sebe staví dvě různé skutečnosti, v metonymii zastupuje jedna skutečnost druhou. Specifickým případem metonymie je varianta synekdochy – části za celek, přičemž výběr částí tohoto celku má vliv na to, kterému jeho aspektu věnujeme pozornost. (Lakoff – Johnson, 2014: s. 50)

Danaher píše o systematickém užití metafor a rétorických figur v rámci analýzy dané problematiky a jejího nového „rámcování“, tedy zasazení problému do jiného prostředí, jeho uvedení do nových souvislostí – dle principu metafor – za účelem odhalení pravého významu. Metaforu vidí jako překonání omezení racionální argumentace a, v souvislosti s *Mocí bezmocných* píše: „Zdaleka ne všechny významy lze totiž vyjádřit prostřednictvím racionální

⁷⁴ HAVEL, Václav (1983): Odpovědnost jako osud. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁷⁵ HAVEL, Václav (1975): Dopis Gustávu Husákovi. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁷⁶ HAVEL, Václav (1983): Odpovědnost jako osud. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁷⁷ HAVEL, Václav (1978): Moc bezmocných. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁷⁸ HAVEL, Václav (1984): Politika a svědomí. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

argumentace. Jedním způsobem, jak toto omezení překonat, je, jak už jsme zmínili, metafora a tu Havel využívá především ve svém výkladu klíčové role ideologie pro strukturu posttotalitní moci.“ Dále rozvádí: „Motiv hesla⁷⁹ a příběh, který s ním jde ruku v ruce, ukazuje možnost, jak uniknout racionálním omezením esejistické formy, protože obraz a narativ oslovují takové prožívání a vytváření smyslu, které překračuje možnost logického porozumění.“ (Dahaner, 2010: s. 52) Narativem se budu zabývat vzápětí.

4.3.1. Člověk a „gigantické ústrojí“⁸⁰

Havel píše v *Moci bezmocných* o „gigantickém ústrojí“, jehož je člověk v moderním světě součástí. V perspektivě metafory se tak objasňuje pozice člověka v rámci systému, politickém i společenském; akcentuje se jeho role jakožto něčeho, co do „stroje“ přispívá, na čem onen stroj závisí, tudíž zde lze nalézt i „slabinu“ tohoto systému – bez lidského zdroje by tento systém nefungoval, což si člověk musí uvědomit.⁸¹

Člověk je nicméně v rámci této metafory také degradován na pouhou „součástku“ stroje; v perspektivě metonymie a konkrétně synekdochy by se poté vyzdvihovala jen jedna z částí lidské existence, jako může být například schopnost práce či jiného přispívání do celku společnosti, a docházelo by k opomíjení těch ostatních.

4.3.2. Člověk, tělesnost a duchovnost

Kromě již zmíněné metafory o „gigantickém soustrojí“ se v Havlových dopisech a esejích setkáme také s metaforou člověka, který „není jen věšákem na různé orgány (ledviny, žaludek a podobně), ale je integrální bytostí, v níž, jak se říká, vše souvisí se vším, která má svou duši a v níž všechno je nějak záhadně s touto duší spojeno“ (Havel, 1991: s. 48). Zde Havel akcentuje vedle tělesné stránky především *duchovní aspekt* lidské bytosti, který vše propojuje a zaštiťuje. Je příhodně zmínit na tomto místě ještě Pierce: „Když rozpitváme člověka a pak jej poskládáme zpět, nenapadne nás ho nazývat člověkem“ (Danaher, 2010: s. 119). I definice a celkový smysl bytí následují podobný princip: vidíme, jak věci fungují, ale konečný důvod je vždy vynechán.

⁷⁹ Motiv hesla zelináře z *Moci bezmocných*

⁸⁰ HAVEL, V. (1978): *Moc bezmocných*. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁸¹ „[...] aby systém sloužil **člověku**, a nikoli **člověk** systému“ (Havel, 1978: s. 22).

4.4. Člověk v narativu

Jak chápat narativ, jeho funkci v textu, a člověka jako jeho součást? V návaznosti na Danaherovo rozlišování principu *vysvětlování a chápání* (Danaher, 2010: s. 12) v díle VH chápu užití narativu, především tedy v esejistické tvorbě autora, jako prolnutí těchto dvou principů. Narativ usnadňuje orientaci v dané problematice, umožňuje její strukturaci a napomáhá lepšímu pochopení exponované situace, neboť čtenáři umožňuje ztotožnění se a tudíž prožití, místo aby vše bylo z odstupu vysvětleno, což se může minout účinkem.

V Havlem užívaných narativech vždy určitým způsobem člověk figuruje – je to postava zastupující někoho z nás – čtenářů, se kterými Havel udržuje kontakt. Postava fiktivního člověka v textu prožívá situaci, zatímco člověk – čtenář je nejen příjemcem – čtenářem tohoto narativu, ale i jeho potenciálním proživitelem v reálném životě. Příběh, jak o něm Havel píše v eseji *Příběh a totalita*⁸², také, ve své konkrétnosti, umožňuje pluralitu, kterou totalita popírá.

4.4.1. Postava konkrétního člověka

Ráda bych zmínila postavu *konkrétního člověka*, vystupujícího v eseji *Odpovědnost jako osud*: „V době, kdy se zdálo, že už snad jedinou skutečně podstatnou pravdou o člověku je obecné schéma jeho odlidštění, obecné tak, jak on sám se stává pouhou obecninou, objevuje se tu před námi konkrétní člověk.“⁸³ Obraz konkrétního člověka, vystupujícího z davu, nebo člověka jakkoli jinak specifikovaného, neanonymního, snad může tvořit volnější narativ, jehož princip spočívá v pohybu uvnitř protikladu anonymní – konkrétní. V *Dopisu Gustávu Husákovi* vystupuje mladý člověk: „ze strachu, že nebude moci pokračovat ve studiu, vstupuje mladý člověk do Svazu mládeže a dělá v něm vše, co je třeba.“

4.4.2. Postava zelináře

Pojem ČLOVĚK nicméně nemusí být vždy vyjadřován lexémem *člověk* nebo supletivním *lidé* či jeho deriváty. Můžeme setkat se spojeními *lidská bytost*, *já* nebo *kdo* a různých dalších variant a modifikací, které přesto k člověku, ať už konkrétnímu nebo obecnému, odkazují.⁸⁴

⁸² HAVEL, Václav (1987): Příběh a totalita. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁸³ HAVEL, Václav (1983): Odpovědnost jako osud. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

⁸⁴ Postihnout všechny varianty je náročné, uvedený případ je pouze jedním zástupcem, přehled by mohl být jistě rozšířen, ale z důvodu rozsahu této práce tomu tak není učiněno.

Vedle postavy výše zmíněného *mladého člověka z Dopisu Gustávu Husákovi* má Havel na mysli člověka i v případě ikonické postavy *zelináře z Moci bezmocných*. *Zelinář* zde reprezentuje postavu konkrétního člověka, jenž řeší úskalí spojená s některými výše uvedenými „aspekty“ bytí – *Zelinář* je člověkem, kterého se týkají všechny výše rozebrané „aspekty“ bytí – je člověkem, který se potýká se systémem a jeho aparátem; je člověkem, který myslí na odpovědnost; je člověkem, který vnímá vztah se společností atd.

5. Závěr

Cílem této bakalářské práce bylo zodpovězení otázky, zdali je vhodné vnímat pojem ČLOVĚK v díle Václava Havla jako klíčový. Součástí procesu jejího zodpovězení bylo několik dílčích úkolů, které nyní shrneme.

Analýza jazykového obrazu v češtině ukázala, že pojem ČLOVĚK je komplexním pojmem, ve kterém lze vidět několik významových vrstev. Díky tomu, že se akcentují různé sémantické roviny, které pojem obsahuje, nabývá člověk v rámci různých kontextů různých podob. Dle slovníků je člověk představován na základě příslušnosti k živočišnému druhu, vztahu ke společnosti nebo k jiným lidem, jsou odhalovány některé jeho základní vlastnosti či schopnosti. Lze přitom rozlišit také dva profily, které se v rámci tohoto pojmu formují. V rámci jednoho je člověk charakterizován na základě své individuality, v druhém na základě své příslušnosti k druhu. Na základě dalších konotací, synonymie a frazeologie lze vidět, že člověku přisuzují také další specifika jako jedinečnost, živost, pozemskost a slabost.

Jaký je Havlův člověk? Nejzřetelnějším rozšířením oproti slovníkovým heslům a běžnému jazykovému úzu pojmu ČLOVĚK je jeho vztahování k bytí a jeho aspektům, ve kterém lze vysledovat vliv filozofie Martina Heideggera. Bytí a zejména ztráta jeho integrity má na existenci člověka určující vliv; Havel píše o jeho integritě, která je nám nedostupná a ke které se jako lidé musíme vztahovat. Charakterizuje člověka na základě toho, jakým způsobem se k bytí vztahuje v rámci svého pobytu ve světě.

Havel usouvztažňuje člověka s různými dalšími pojmy, které lze vnímat jako aspekty tohoto bytí. Některé tyto pojmy jsou klíčovými slovy Havlova díla – jak již bylo doloženo, jde například o pojmy *domov*, *svědomí*, *klid*, *duchovnost*, (jenž je zde součástí pojmu *horizont*), *lidskost*, *naděje* a dále *absurditu* a *apel*⁸⁵. Spojením s dalšími pojmy je rozšiřován sémantický význam *člověka* v těch rovinách, které byly naznačeny v rámci analýzy jazykového obrazu člověka v češtině. Jde například o modifikaci významu člověka v rámci lidské *společnosti* jakožto něčeho, k čemu se člověk vztahuje, čeho je součástí a co jej formuje, dále potvrzení *důstojnosti* jako pojmu vztahujícího se čistě k člověku. Člověk je také představen v opozici

⁸⁵ Dle Danaherových studií: DANAHER, David S. (2010): An ethnolinguistic approach to key words in literature: *lidskost* and *duchovnost* in the writings of Václav Havel / Danaher, David. In: *Ročenka textů zahraničních profesorů 4*, Praha: FF UK, s. 27–54; DANAHER, David S.: Translating Havel: Three key words (*domov*, *svědomí*, and *klid*) in: *Slovo a slovesnost*, LXXI, s. 250–259; dle bakalářských prací Michaely Staré a Ondřeje Vinše: STARÁ, Michaela (2016): *Pojem NADĚJE v textech Václava Havla*. Bakalářská práce. Praha: FF UK; VINŠ, Ondřej (2017): *Apel a absurdita v textech Václava Havla*. Bakalářská práce. FF UK.

k *totalitě, systému, moci a ideologii*. Na základě této opozice Havel rozkrývá a prohlubuje sémantickou rovinu, jenž rozkrývá povahu pozice člověka ve vztahu k modernímu světu 20. a 21. století.

Jak je patrné, lexém člověk je v rámci Havlova díla značně významově zatížen, je frekventovaný, bývá akcentován a lze jej tedy považovat za klíčové slovo. Havel se k němu navrácí v rámci svého díla opakovaně. Ať už je to skrze ústřední téma krize lidské identity či skrze témata domova, odpovědnosti, svědomí a identity⁸⁶, člověk je širokou, objemnou entitou, jenž všechny tyto pojmy uvnitř sebe usouvztahňuje. Havel se k člověku někdy obrací přímo, jak je tomu v mnohých esejích, a především v souboru *Dopisy Olze*, ale považují za důležité a klíčové mít jej na paměti v celé šíři Havlem prohloubených významů a objevených či znovu připomenutých kontextů i tam, kde jen zdánlivě nevstupuje do popředí a nefiguruje jako centrální entita. Jen zdánlivě, neboť bytí člověkem je důvodem veškerého našeho vnímání, a vědomí jeho komplexnosti a obsáhlosti se může opakovaně ukazovat jako osvětlující i v dílech a situacích, která se mohou jevit jako jeho bezprostřední problematice vzdálenější, ale přesto se k němu vždy a nevyhnutelně vztahují.

⁸⁶ Dle výše zmiňovaných klíčových slov, která byla v rámci Havlovy tvorby analyzována.

6. Literatura

PRAMENY

Elektronický slovník staré češtiny. Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006. přístupné online: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (verze dat 1.1.15, citován stav ze dne 17. 7. 2020).

HAVEL, Václav (1975): Dopis Gustávu Husákovi. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1978): Moc bezmocných. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 52. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 56. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 62. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 64. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 129. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 130. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 138. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 141. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1982): Dopis Olze č. 144. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1983): Odpovědnost jako osud. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1984): Politika a svědomí. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1985): Anatomie jedné zdrženlivosti. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1985): Dálkový výslech. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1986): O smyslu Charty 77. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1987): Příběh a totalita. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

HAVEL, Václav (1991): Letní přemítání. Digitální archiv Knihovny Václava Havla.

KLÉGR, Aleš (2007) *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.

MACHEK, Václav (2010). *Etymologický slovník jazyka českého*. 5. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství (1937). Přístupný online <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/>

REJZEK, Jiří (2015). *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda.

(1994) *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2. vyd., opr. a dopl. Praha: Academia. Přístupný online <https://prirucka.ujc.cas.cz/>

Slovník spisovného jazyka českého. HAVRÁNEK, Bohuslav, VÁCHA, Jaroslav (eds.) (1971). Praha: Academia. Přístupný online <https://prirucka.ujc.cas.cz/>

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

BARTMIŃSKI, Jerzy (1988): Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. In: Bartmiński, Jerzy (ed.): *Konotacja*. Lublin, s. 169–183.

DANAHER, David S. (2007): Framing Václav Havel. In: *Slovo a smysl: časopis pro mezioborová bohemistická studia = Word & sense : journal for interdisciplinary theory and criticism in Czech studies*. Praha: Nakladatelství Karolinum, (4), 8, s. 25–47.

DANAHER, David S. (2010): An ethnolinguistic approach to key words in literature: lidskost and duchovnost in the writings of Václav Havel. Danaher, David S. In: *Ročenka textů zahraničních profesorů 4*, Praha: FF UK, s. 27–54.

DANAHER, David S. (2010): *Číst Václava Havla*. Přeložil Stefan SEGI. Praha: Argo, 2016.

DANAHER, David S. (2015): Ideology as Metaphor, Narrative and Performace in the Writings of Václav Havel. In: *Slovo a smysl: časopis pro mezioborová bohemistická studia = Word & sens : journal for interdisciplinary theory and criticism in Czech studies*. Praha: Nakladatelství Karolinum, (12), 23, s. 115–127.

DANAHER, David S.: Translating Havel: Three key words (domov, svědomí, and klid) in: *Slovo a slovesnost*, LXXI, , s. 250–259.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.

PELCOVÁ, Naděžda (2010): Vzorce lidství: *Filosofické základy pedagogické antropologie*. Praha: Portál.

ROCAMORA, Carol. (2004): *Acts of courage: Václav Havel's Life in the Theater*. Hanover: Smith & Kraus.

SOKOL, Jan (2002): *Filosofická antropologie. Člověk jako osoba*. Praha: Portál.

STARÁ, Michaela (2016): *Pojem NADĚJE v textech Václava Havla*. Bakalářská práce. Praha: FF UK.

VAJDLOVÁ, Miloslava (2002): *A co' jest každý člověk než člověk? Sémantická analýza lexikální jednotky člověk ve staré češtině*. W: P. Nejedlý – M. Vajdlová (eds.): *Cesty slov*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 247-259.

VANĚKOVÁ, Irena, a kol. (2005): *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.

VAŇKOVÁ, Irena (2010): Bud'te v pohodě! (Pohoda jako české klíčové slovo) in: Vaňková, I. a Pacovská, J. (eds.), *Obraz člověka v jazyce*. Praha: FF UK.

VAŇKOVÁ, Irena (2013): *Základy kognitivní lingvistiky*. Praha: FF UK.

VAŇKOVÁ Irena, HYNKOVÁ DINGOVÁ Nad'a (2019): Člověka hledám. Člověk v jazyce audioorálněskripturálním a vizuálněmotorickém – sémantické konfrontace. *Prace filologiczne*, 73, s. 441–466.

VINŠ, Ondřej (2017): *Apel a absurdita v textech Václava Havla*. Bakalářská práce. FF UK.

WIERZBICKA, Anna (1971): Co znaczy słowo „człowiek“. W: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa: Wiedza Powszechna, s. 17–26.

WIERZBICKA, Anna (1997): *Understanding Cultures through Their Keywords. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford – New York: Oxford University Press.